

«*Clericiets* u-taalelige Aag»

Forholdet mellom den geistlige øvrigheten
og allmuen i Norge under statspietismen

Sveinung Næss

Masteroppgave i historie
Institutt for arkeologi, konservering og historie
Det humanistiske fakultet

UNIVERSITETET I OSLO

25. mai 2021

Sveinung Næss

«*Clericiets* u-taalelige Aag»

**Forholdet mellom den geistlige øvrigheten og allmuen i Norge
under statspietismen**

Universitetet i Oslo, 2021

© Sveinung Næss

2021

«*Clericiets* u-taalelige Aag». Forholdet mellom den geistlige øvrigheten og allmuen i Norge under statspietismen.

Sveinung Næss

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

IV

Sammendrag

Oppgaven er en historisk undersøkelse av forholdet mellom presteskap og allmuen og hvordan det statspietistiske reformprogrammet under Christian VI's regjeringstid (1730–1746) hadde gjennomgripende konsekvenser i lokalsamfunnet. Pietismen kjennetegnes av en vektlegging av den inderliggjorte religionen, og dens innføring sammenfalt med en sterkere interesse for befolkningen. Med utgangspunkt i måten geistligheten beskrev sine undersåtter undersøkes interaksjonen mellom øvrigheten og allmuen. Byråkratiseringen av staten grep inn i kirkens virkeområde med opprettelsen av Generalkirkeinspeksjonskollegiet i 1737. Dette departementet fikk ansvar for å overse at både prestene og menigheten levde i et harmonisk fellesskap. Herfra ble det nye statspietistiske reformprogrammet utformet og iverksatt.

For å studere forholdet mellom folk og øvrighet står temaet «anerkjennelse» i sentrum for denne oppgaven. Strukturen er nivå delt etter anerkjennelseshandlinger, relasjoner over tid og et forsøk på å utskille en tidligmoderne anerkjennelsesorden. I denne oppgaven gir jeg en beskrivelse av måtene folk og øvrighet interagerer på, og i hvilken grad relasjonene var gjensidige.

Under statspietismen ble øvrighetens styring av menigheten raffinert gjennom nye former for kontroll. Denne kontrollen var imidlertid et pålegg fra den sentrale øvrigheten, og tok delvis over biskopenes tidligere kontrollansvar med presteskap og menighet. Det var allikevel lydige underdanighet som var sentralmaktens veiledende prinsipp i klagesakene mot overivrige sjelehyrder, selv der prestene hadde beveget seg utover deres rettslige ansvarsområde.

Forord

Professor Hilde Sandvik har veiledet meg gjennom denne oppgaven. Hennes dyktige og inspirerende innspill og motiverende tilbakemeldinger har vært uvurderlige. Tusen takk! Takk til flinke bibliotekarer og arkivarer på Riksarkivet som har publisert og tilgjengeliggjort kilder. Alle som har lest, kommentert diskutert og kommet med kritiske innvendinger underveis har vært til stor hjelp. Særlig vil jeg takke kollokviegruppa. Uten støtte fra familie, venner og Taran hadde denne oppgaven blitt et ensomt prosjekt og jeg er dypt takknemlig for å ha hatt dere rundt meg.

Blindern, 25.05. 2021

Innholdsfortegnelse

1	Introduksjon	1
	Problemstillinger	2
	Historiografi	2
	Nyere forskningslitteratur	7
	Teoretisk rammeverk.....	8
	Metodiske betraktninger.....	12
2	Bakgrunn	18
	Historisk omriss.....	18
	Presten som hyrde	19
	Opplysning, sivilisering og disiplinering	21
	Sammenfatning.....	24
3	Anerkjennelsens mikronivå: Anerkjenneshandlingene	25
	Folkloristiske tradisjoner.....	27
	Vitensproduksjon om allmuen; dokumentpraksiser	31
	Forvaltninger av sjelen; inskripsjonspraksisene.....	34
	Drøftelse i lys av anerkjennelsesteori.....	39
	Sammenfatning.....	40
4	Anerkjennelsens mellomnivå: Relasjoner over tid.....	42
	Visitasen som politisk forum og sosial arena.....	44
	General-Kirke-Inspeksjons-Collegie (1737–1791).....	52
	Diskursteoriens morallære.....	56
	Sammenfatning.....	58
5	Anerkjennelsens makronivå: Anerkjennelsesordenen	60
	Forventningene om anerkjennelse i det dennesidige og det hinsidige	61
	Samfunnsordenen	64
	Sammenfatning.....	74
6	Konklusjon	76
	Interaksjon og dominans	77
	Mellom sivilisering og disiplinering	78
	Litteraturliste	82

1 Introduksjon

Det er næstkommende Tirsdag den 30te October just fulde 200 Aar, siden Guds Viisdoms almagt og godhed frelste disse nordiske Lande og dette vort kjære Fædreland af det papistiske Mørke og Pavens samt de daværende Biskopers og *Clericiets* u-taalelige Aag, og derimod gav sit hellige og rene *Evangelio* frit løb og fuld indgang her i disse Riger¹

Den 30. oktober 1736 startet markeringen av 200-årsjubileet for reformasjonen i Danmark-Norge. Selve festen varte i tre dager og ble avsluttet på Allehelgensdagen.² Den ble varslet med det overnevnte sitat som skulle leses fra alle prekestoler i riket en uke i forveien. På mandagen ble det skutt med kanonene fra festningene i stiftsbyene og kirkeklokkene ringte i én time i alle landets kirker. På kongens befaling hadde det blitt forfattet en reformasjonshistorie som høytidelig skulle informere hele befolkningen om festlighetenes årsaker.

Reformasjonens «andre jubelår» innledet samtidig det historikere har kalt «den andre reformasjonen».³ Etter den store bybrannen i København i 1728 hadde pietismen virkelig bredt seg om i rikets hovedstad. 1730-årene hadde vært preget av religiøs uro. Fredrik IVs død i 1730 og kroningen av den pietistiske Christian VI i 1731, som pleiet omgang med radikale pietister, var et avgjørende vendepunkt for geistligheten. Den eneveldige monarken igangsatte gjennomgripende reformer av samfunnet som skulle fullbyrde «Guds Villie».

Pietismen kjennetegnes av inderliggjøring og personlig omvendelse, og innebar en kritikk av geistlighetens rolle og posisjon som forvaltere av det hellige. Mistilliten mot lærerstanden er bakgrunnen for en rekke av de reformene som presteskaperet fikk i oppgave å utføre. Statspietismen siktet mot en forbedring av lærerstanden, med siktemål om evangeliets fulle inntog. Gjennom den obligatoriske konfirmasjonen og opprettelsen av allmueskoler skulle de siste restene av rikets katolske fortid viskes ut.

I denne oppgaven undersøker jeg forholdet mellom presteskap og folk i Danmark-Norge med bakgrunn i de statspietistiske omveltningene. Sentralmyndighetenes mistillit mot prestestanden igangsatte er dokumentasjonsarbeid som la grunnlag for en sivilisering av embetsverket. Kildegrunnlaget for denne oppgaven bygger på dokumentene som ble skapt i et forsøk på å reformere samfunnet og geistligheten.

---

¹ «Tillysning» til brev datert 17. august 1736, forfattet av Andreas Hojer i Faye, «Biskop Peder Herslebs embedsskrivelser», 107–8.

² Bach-Nielsen, *Fra jubelfest til kulturår*, 81–106.

³ Horstbøll, «Pietism and the Politics of Catechisms».

Problemstillinger

I denne oppgaven undersøker jeg innvirkningene de statspietistiske reformene hadde på interaksjonen mellom presteskap og menighet. Jeg vil nyttiggjøre meg av det teoretiske begrepet *anerkjennelse* for å undersøke forholdet mellom folk og øvrighet under Christian VI's regjeringstid (1730–46).

Min teoretisk-historiske spørsmålsstilling kan tredeles etter analysekapitlenes inndeling 1) Hvilke anerkjennelseshandlinger konstituerte relasjonen mellom presteskap og allmue og preget interaksjonen i menigheten? 2) Hvordan endret mønstrene og kvaliteten i menighetsrelasjonen seg? 3) Hva slags normative strukturer og forventninger om anerkjennelse kjennetegner forholdet mellom presteskap og menighet – og hvordan innvirket det nye statspietistiske programmet på dette forholdet? Til sammen vil en slik spørsmålsstilling kunne danne grunnlag for en diskusjon rundt forholdet mellom øvrighet og folk i tidlig nytid.

Problemstillingen lyder med andre ord «Hva kjennetegnet anerkjennelsen mellom presteskap og menighet under statspietismen?»

Historiografi

Historieskrivingen om vår periode begynte allerede i samtiden. Andreas Hojer (1690–1739), Hans Gram (1685–1748), Ludvig Holberg (1684–1754) og Erik Pontoppidan (1698–1764) var blant forfatterne med pretensjoner om å nedtegne det som skjedde i de høyeste sirkler og stridighetene rundt 1730-tallets urolige kirkeliv. De to førstnevnte også som kongelige historiografer.⁴ I denne gjennomgangen av historiografien konsentrerer jeg meg om ettertidens vurdering av og interesse for perioden. Her vil jeg følge en kronologisk linje der jeg trekker ut hovedtendenser i historieskrivingen rundt forholdet mellom menighet og prest på 1700-tallet.

I rasjonalismens tåke?

De første til å vurdere statspietistene gjorde dette i negative ordelag. I det som betegnes som den rasjonalistiske historieskrivingen i den sene opplysningstiden, mot slutten av 1700-tallet, ble det viktig å fastholde på samtidens nye skillelinjer mellom stat og kirke. Mens man i Paris brant de gamle kongenes og kirkens arkiver, for å utviske minnet av barbariets «servitude» og

---

⁴ Paludan-Müller, «Dansk Historiografi i det 18de Aarhundrede».

«fanatisme», var det i København en mer produktiv kritikk, som ikke ønsket å utviske minnet, men å advare og lære av deres feil, som var dominerende.⁵ Tidsånden hadde snudd seg mot de tidlige pietistenes bestrebelser, og særlig statspietismen under Christian VI's regjeringstid. De avdøde kongers arv (og statsgjeld) ble kritisert fra flere hold. Med utgangspunkt i regjeringens arkiver skrev historikeren Niels Ditlev Riegels (1755–1802) på 1790-tallet om kongene Christian V og Fredrik IV til en religionsfiendtlig og radikal offentlighet. Riegels beretninger skulle komme til å prege vår oppfatning av disse regjeringene.⁶ Etter at han mistet tilgangen til arkivene, ble fremstillingen av Christian VI hovedsakelig et bilde på samtidens minne av denne regjeringstiden. Her var det ikke kun den økonomiske politikken, merkantilismen, og kongefamiliens tyskhet som ble gjenstand for kritikk. Christian VI ble fremstilt som den rene hykler i sin pietistiske tro. Presteveldet med sin religionsdyrkelse ble satt opp som hovedfienden til den rasjonelle vitenskapen.⁷

Senere historikere har avskrevet Riegels verk, og ment det har større verdi brukt som levning til 1790-tallets religionskritikk og offentlighet.⁸ Kirkehistorikeren Ludvig Koch (1837–1917) oppsummerte verkets troverdighet: «om Riegels tror jeg ikke at dømme for hårdt, når jeg siger, at hans bog uden al skade kunde være uskrevet».⁹ Mytene som rasjonalistene skapte rundt Christian VI's regjering og pietisme har vært gjenstand for kritikk helt siden etableringen av en mer kildekritisk historieforskning på 1800-tallet. Jens Møllers (1779–1833) *Mnemosyne* (1830–33) og Carl Ferdinand Allens (1811–71) *Haandbog i fædrelandets Historie* (1840) var bygd på kildekritiske granskninger, og gikk en rekke av rasjonalistenes anklager i møte. At kongen hadde etterlatt seg statsfinansene i ruiner ble tilbakevist allerede i 1836.¹⁰ Mer seiglivet var mytene som omspant religionspolitikken og Christian VI's vesen. Mytene ble godt hjulpet frem av publiseringen av skuespiller og forfatter Charlotta Biehls (1731–1788) erindringer om eneveldets hoffintriger i det danske *Historisk Tidsskrift* i 1865–66. Her fikk også dronning Sophie Magdalene under Christian VI har medfart.

Den rasjonalistiske arven fra den sene opplysningstiden dannet grunnlaget for en rekke kildeutgivelser samt nyere vurderinger av eneveldets religiøsitet.¹¹

---

⁵ Michel Duchein, «The History of European Archives and the Development of the Archival Profession in Europe», 18.

⁶ Riegels, *Forsøg til Femte Christians Historie som en Indledning til Fjerde Friderichs ved Etatsraad Høyer*; Riegels, *Christian den Siettes Levnetsbeskrivelse*; Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*, 491–92.

⁷ Krogh, «Rationalismens sydebuk: Christian 6. og pietismen i dansk historieskriving», 68–69.

⁸ Johnsen, *I Klios forgård*.

⁹ Koch, *Kong Christian den Siettes historie*, iv.

¹⁰ Krogh, «Rationalismens sydebuk: Christian 6. og pietismen i dansk historieskriving», 74.

¹¹ Krogh, 66–75.

I den mer positive evalueringen av statspietismen står vi derimot overfor en annen mytologisering. I Hans Nielsen Hauges *Betraktninger om verdens daarlighed* fra 1798 blir Christian VI titulert «den gode»; han skriver: «den ene gode Forordning bliver udgivet efter den anden».¹² Her blir hans regjeringstid et forsyn for Hauges eget prosjekt. Det er derimot det rasjonalistiske presteskapet i samtiden som blir utpekt som fienden: «af dem kiender jeg nogle, andre hører jeg om; der er et almindelig Ordsprog, at Gierrighed er i alle Mennesker, men hos Præsten har den Overhaand».¹³

Kirkehistoriske synsmåter

Mens danske kirkehistorikere på 1800-tallet diskuterte 1700-tallets pietisme og Christian VI's regjering, var deres norske kolleger mindre opptatt av den perioden av vår kirkehistorie som berørte eneveldets prester. Her var det derimot den folkelige religiøsiteten i reformasjonshundreåret og senere med Hauge-bevegelsen som var hovedanliggende. Selv om norske kirkehistorikerne overså innflytelsen statspietismen hadde på både Norge og Danmark, gjorde ikke danskene det.

Generalkirkeinspeksjonskollegiet som hadde stått som symbolet på religiøs ensretting, tvang, overformynderi og prestevelde hos rasjonalistene, ble anerkjent en mindre undertrykkende rolle enn det de første til å behandle pietismen hadde tilkjent dem. I *Den Danske Kirke efter reformationen*, ble kirkestyret under inspeksjonskollegiet viet god plass.¹⁴ Her ble statspietismen sett i et lengre moderniseringsperspektiv der toleranse og privatisering av religionsdyrkelsen ble fremhevet, og de sterke frontene mot henholdsvis den lutherske ortodoksien og den senere naturteologien nedtonet. Fokuset i den eldre danske kirkehistorien var utpreget rettet mot læren, øvrigheten og kirkebyråkratiet.

Mot andre halvdel av 1900-tallet ble kirkehistorikere i større grad opptatt vekkelsesbevegelser og dens sosiale forankring og konsekvenser. 1800-tallets vekkelsesbølger ble av Hal Koch tolket inn i et skjema om myndiggjøring med konsekvenser inn i det politiske.¹⁵ 1700-tallets pietisme ble til en viss grad trukket inn i denne fortellingen som en underforliggende forutsetning.

---

¹² «Det første Capitel. Om vor allernaadigste Konges gode Forsyn til at regiere Landet» Hauge, *Betragtning over Verdens Daarlighed*, 4.

¹³ «Andet Capitel: Om de Kongelige Befalingers mislige Holdelse» i Hauge, 8.

¹⁴ Helweg, «Den danske Kirkes Historie efter Reformationen. 1», 538–614; Helweg, «Den danske Kirkes Historie efter Reformationen. 2», 1–256.

¹⁵ H.P. Clausen, «Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser», *Kirkehistoriske Samlinger* 7r., bd. VI (1968): 142–43.

I Norge ble det publisert en rekke stifts-historier, disse fulgte stort sett et personalhistorisk rammeverk som i liten grad interesserte seg for menighetslivet eller møter mellom folk og øvrighet. Andreas Faye og Ludvig Daae kan regnes som de eldste representantene for en norsk tradisjon. Ludvig Daaes (1834–1910) *Aktmæssige Bidrag til den Norske Kirkes Historie i det attende Aarhundrede* utgjør et sjeldent norsk bidrag til den dansk-norske kirkehistorien fra 1800-tallet som også tar for seg statspietismens tid. Daae følger også sine danske kolleger og venner, og sin samtids reevaluering av pietismen.

Den norske kirkehistorien i første halvdel av det 20. århundre ble drevet frem av Oluf Kolsrud gjennom serien *Norvegia Sacra*, som utga årbøker fra 1921 og frem til andre verdenskrig, samt en rekke monografier. Her var interessen for forholdet mellom folk og øvrighet et sentralt tema. Utgivelsene om kirkelivet i Norge fortsatte også under krigen, men frigjorde seg gradvis fra sine kirkehistoriske røtter.

Eneveldet og fremveksten av den moderne statsmakt

Halvdan Koht ga en negativ vurdering av det danske embetsverket i *Norsk bondereising* fra 1926. Kohts marxistiske historietolkning satte de to samfunnsgruppene, bondeallmuen og embetsmennene, i en gjenstridig opposisjon. Her var det særlig økonomiske forhold som var historikernes hovedanliggende, og den lave villigheten til å finansiere sognekirker eller strider om tienden og skatter ble ansett som prov på en slik antagoniserende fortelling. Mangel på oppmøte ved gudstjenester eller visitaser, samt den mer voldelige historien om prestedrapene i reformasjonshundreåret som kirkehistorien kunne berette om bekreftet en slik fremstilling også overfor presteskapets forhold til befolkningen.

Mulighetene til å få et innblikk i hvordan allmuen betraktet presteskapet er begrenset av kildetilfanget. I forskningen rundt forholdet mellom folk og øvrighet har dette stått som et sentralt tema. Først med den språklige vendingen mot 70-tallet ble kildetilfanget sett på som en grunnleggende bestanddel av forholdet mellom statsmakten og folket.

Tidligere har allmueklager blitt brukt til å undersøke interaksjonen mellom folk og øvrighet. Først og fremst gjennom supplikkprotokollene. Disse er ført av embetsmenn og svært få originalsupplikker er bevart.¹⁶ Slike henvendelser følger imidlertid sterke sjangerkonvensjoner om underdanig lydighet og kongetroskap som i liten grad er tatt til inntekt for en genuin holdning blant allmuen. Motsatt har historikere søkt etter kilder beretninger som taler om en mindre underdanig underkastelse og funnet det i

---

¹⁶ Av protokollene er det tvert imot bevart fullstendige protokoller mellom 1699-1799. Bregnsbo, *Folk skriver til kongen*, 61ff.

eventyrtradisjonen, men også denne er preget av konvensjoner som i liten grad kan informere om interaksjonens natur.¹⁷

Samhandling og interaksjon mellom øvrighet og lokalsamfunn på tinget i Norden har vært et sentralt tema i nordisk historieskriving om tidlig nytid siden 70-tallet.¹⁸ Her har et interaksjons og dominans-perspektiv stått mot hverandre. Fremveksten av en monopoliserende og siviliserende voldsmakt har hovedsakelig blitt belyst gjennom den rettslige og politiske utviklingen. Fokuset har vært på det ytre politiske og økonomiske styret av kongeriket, og hvordan dette grep inn i lokalsamfunnet. Tidligere sosialhistorisk forskning har vektlagt hvordan allmuen fremtrer i de offisielle arkivene, her har bøneskriv og tingbøkene stått i sentrum. Fokuset har vært rettet mot å se på måtene allmuen blir representert på og kommer til orde. Her har historikere også forsøkt å se på allmuen som aktører. Allmuens interaksjon er plassert i en utvikling mot fremveksten av lokaldemokratiet, og en gradvis økende deltagelse fra allmuen i politiske prosesser.

Vår kunnskap om tilstanden i menighetene er imidlertid et produkt av geistlighetens «vilje til viten». En studie av allmuen som forsøker å gjengi forholdene kildene beskriver gjennom øvrighetens kunnskapsinnsamling, vil videreføre et ovenfra-og-ned perspektiv på allmuen. Vi kan allikevel benytte det samme materiale og vende blikket oppover. Slik blir en historie om øvrigheten til «historie nedenfra». I *Voldssamfunnets undergang: Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet* ble en slik bevissthet rundt de språklige konstruksjonene som historisk skapte produkter tematisert. Å studere vold gjennom tingbøkene måtte med andre ord undersøkes gjennom øvrighetens kategorier om vold.

En slik fortelling, om at *Langsomt ble landet vårt eget*, gjennom en større politisk medvirkning og selvbestemmelse har også møtt motbør fra en mer kritisk historiefortelling om fremveksten av statsmakten.¹⁹ Det er hovedsakelig to syn på fremveksten av den moderne staten. På den ene siden blir opplysningsprosjekter, frigjøring fra undertrykkelse og bedre levekår trukket frem i en moderniseringstese der større lag av befolkningen får mer medbestemmelse. På den andre siden blir det moderne prosjektet kritisert for å bygge opp under og legge til rette for nye former for undertrykkelse. Eksempler på sistnevnte er Frankfurterskolen og Michel Foucault som begge er kritiske til fremstillingen av den vestlige verden som en historie om fremskritt og frigjøring. Deres kritikk av moderniseringsteori er

---

¹⁷ Seierstad, «Presten i norsk folketradisjon»; Landsverk, «Embetsmannen i norske folkeeventyr, med ei jamføring med nærskyldte eventyrtradisjonar».

¹⁸ Sandmo, *Voldssamfunnets undergang*; Sandmo, «Sosial kontroll og konflikthåndtering i førindustriell tid. Domstolene som arena for interaksjon ca. 1550-1850. En nordisk bibliografi».

¹⁹ Tittelen på Sverre Steens historieverk fra 1967.

mangfoldig, men en viktig komponent i deres teori er individets forhold til statsmakten og hvordan disse griper inn i hverandre.

Nyere forskningslitteratur

Kirke–stat–lokalsamfunn interaksjoner er et omfattende problemkompleks og er belyst fra en rekke innfallsvinkler. Det er imidlertid gjort liten forskning på forholdet mellom presten og lokalsamfunnet i lys av måtene prestene ble gjort til tjenestemenn, og deres virke som prester.²⁰ Fra den eldre forskningen ble det konstatert at menighetene mistet kallsretten, og at selv da allmuen kjøpte krongodset etter store nordiske krig, var det fremdeles kongens som bevarte retten til å kalle prester.²¹ Den innflytelsesrike Sverre Steen skrev at «de forskjellige samfunnsklasser hadde lite med hverandre å gjøre».²² Embetsmennesenes forhold til lokalbefolkningen er i nyere tid også studert gjennom deres uformelle relasjoner til lokalbefolkningen. Ved Høgskulen i Volda har preste-menighetsrelasjonen blitt studert som en uformell relasjon, særlig gjennom fadderskapsbånd.²³ Her har «kulturkløften» mellom embetsmenn og lokalbefolkning blitt moderert, og det er vist at prestene hadde en sterk lokal forankring.

De mer formelle båndene i menigheten som knytter seg rundt presten er studert av Trond Bjerkås. Her er det særlig bondeallmuen som står i sentrum og dens politiske aktivitet i lokalsamfunnet, med kirken som utgangspunkt. Der er imidlertid ikke fokuset lagt på øvrighetens behandling av allmuen, men på måten allmuen blir myndiggjort og oppdager seg selv som politiske subjekter. Bjerkås har også belyst de endrede representasjonsformene og allmuens roller i den politiske kulturen, og måtene konkurrerende oppfatninger av fellesskap har stått mot hverandre.²⁴ Selv om Bjerkås primært har sett på perioden etter 1750 skriver han at «[v]iktigst for forskyvningen i allmuebegrepet var kanskje den økende oppdragelsesiveren som tok fatt under Christian VIs styre og som, i hvert fall på landet, i stor grad skjedde innenfor en kirkelig ramme».²⁵ Bjerkås hevder at denne forskyvningen i allmuebegrepet betegner en mindre vektlegging av allmuen som rettslige subjekter med økonomisk verdi, til en sosial kategori.

---

²⁰ Hammer, «Folk, prest og domkapittelrett i Oslo og Hammers sticter på begynnelsen av 1600-tallet», 154.

²¹ Mykland, «Guds hus under hammeren».

²² Steen og Jacobsen, *Langsamt ble landet vårt eget*, 151.

²³ Døssland, «I kvar si verd?»

²⁴ Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?*, 186–89.

²⁵ Bjerkås, 188.

I denne oppgaven vil jeg forsøke å kontekstualisere denne forskyvningen i allmuebegrepet. Den nye interessen for allmuen var samtidig en ny anerkjennelse av undersåttene som religiøse subjekter. Fremveksten av den moderne staten må ses på gjennom statens endrede forhold til og konseptualisering av folket. Her er utøvelsen av «hyrdemakten», og et prosjekt om å lede folket mot det salige av ytterste relevans.

Teoretisk rammeverk

Sosial ontologi

Jeg skal i denne oppgaven utforske anerkjennelses-teoretiske perspektiver for å studere interaksjonen mellom allmue og øvrighet. Anerkjennelsesteori er imidlertid ikke én teori, men en tradisjon for å studere sosiale relasjoner med røtter som strekker seg tilbake til 1700-tallets filosofi med Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) og G.W.F. Hegel (1770–1831) som et tradisjonelt startskudd. Fichtes juridiske definisjon av anerkjennelse innebar å tilskrive (anerkjenne) den andre den samme kontraktslige status som en selv, og dermed begrense sin egen oppførsel overfor den andre for at begge skal kunne leve frie liv. Allerede med Fichte blir anerkjennelse tett knyttet opp mot frihet. I *Philosophy of Right* (1820) skiller Hegel mellom tre sfærer der anerkjennelse finner sted, 1) kjærlighet (omsorg) innen familien, 2) kontraktlig respekt (likhet) i sivilsamfunnet og 3) solidaritetsfølelse i storsamfunnet. Disse sfærene er fremdeles grunnleggende for studiet av anerkjennelse.

Anerkjennelse, bekreftelse og verdsettelse er fenomener som er blitt sett på fra to ulike posisjoner. Den første «negative» ser på anerkjennelse som en form for konformisme, og understreker hvordan anerkjennelse foregår etter etablerte maktstrukturer og er en del av deres opprettholdelse. En slik negativ tolkning av fenomenet anerkjennelse ønsker å frigjøre subjektet innenfra. Rousseau står tradisjonelt som grunnlegger for denne tradisjonen, med sitt begrep om naturmennesket. Hans pedagogiske skrifter og frihetsfilosofi må ses i lys av en anti-konformisme. Jean-Paul Sartres filosofi kan leses som en kritisk videreføring av argumentene Rousseaus utviklet i *Om ulikhetene mellom menneskene – dens opprinnelse og grunnlag*.²⁶ Denne tradisjonen er ført videre i kritisk teori der anerkjenneshandlinger inngår i en del av samfunnets «overbygning», og står fremdeles sterkt innenfor sosialvitenskapen og filosofien. Louis Althusser påpeker i essayet «Ideology and Ideological State Apparatuses» (1970) at anerkjennelse er en grunnleggende form for interaksjon mellom staten og dens subjekter, og at dette er dens mest grunnleggende form for undertrykkelse av innbyggerne.

---

²⁶ Brosman, «Theories of Collectivities in Sartre and Rousseau».

For Sartre er et grunnleggende trekk allikevel at frigjøringsprosjekter mislykkes gjennom «blikkets dialektikk», det er nettopp gjennom hverandres anerkjennende blikk at subjektet konstitueres. Avvisningen av anerkjennelsens frigjøringspotensiale bunner i et atomistisk syn på subjektene.

Mot en slik negativ tolkning av fenomenet anerkjennelse står tradisjonen etter Hegel. Hans formel om forholdet mellom slaven og herren viser hvordan herren nettopp står i et avhengighetsforhold til sin slave. Her er det slaven som oppnår innsikt om hva frihet innebærer. Frihet kan med andre ord kun oppnås ved en anerkjennelse av samfunnets avhengighetsrelasjoner. I Hegels historieteori står den dialektiske *kampen om anerkjennelse*, der individenes gjensidige anerkjennelse leder frem mot høyere steg i anerkjennelsesprosessen, for en fremskrittstro. I nyere tid er det særlig Axel Honneth som har vist hvordan en feilet anerkjennelse fører frem sosiale bevegelser i en «kamp om anerkjennelse».²⁷ Teorien har blitt en viktig forståelsesnøkkel for samtidige bevegelser som ikke utelukkende kjemper på grunnlag av en mer rettferdig fordeling av materielle goder. Anerkjennelsesteori er allikevel ikke begrenset til å opplyse studier av samtidige identitetspolitiske diskurser eller forhold mellom stater, men har også en mer grunnleggende form og kan anvendes til å studere sosiale relasjoner og interaksjon i et antropologisk eller historisk perspektiv.²⁸ Anerkjennelse er her forstått som noe mer enn et resultat av en tosidig perspektivtaking.

Carl-Göran Heidegren utskiller tre analysenivåer for studiet av anerkjennelse. Det mest grunnleggende nivået (mikronivået) omhandler anerkjennelses eller ringeakts-handlinger, gester og holdninger, i deres konkrete og symbolske manifesteringer (Heidegren erkjenner at mikronivået også kan deles i to, mellom et handlingsnivå og et interaksjonistisk nivå). På dette mest grunnleggende nivået sporer anerkjennelsesteoretikere måtene vi konstruerer oss selv gjennom andre. Her er det tradisjonelt den gjensidige anerkjennelsen som er studieobjektet. Videre identifiserer Heidegren et mellom/meso-nivå, som er studiet av hvordan disse grunnleggende handlingene endres over tid og deres skiftende mønstre, her inntreer også det større samfunnet og grupper av individer. På dette nivået er det kvaliteten i en mellommenneskelig relasjon som står i sentrum. I det tredje og siste nivået (makronivået) er det institusjoner for anerkjennelse og anerkjennelsens normative strukturer og deres inndeling

---

²⁷ Honneth, *The Struggle for Recognition*.

²⁸ Honneth, «Grounding Recognition».

i sfærer (etter Hegel) som settes under lupen.²⁹ Disse ulike nivåene vil være strukturerende for min oppgave, og ligge bak som et tolkningsapparat for sosial interaksjon.

Hva innebærer anerkjennelse?

Anerkjennelse er i vestlig filosofi forstått både universalistisk–normativt og kontekstuell–deskriptivt (historisk).³⁰ Anerkjennelse er både et veiledende prinsipp om hvordan en bør samhandle, men samtidig også en konkret måte å forstå sosial interaksjon.

Det norske ordet anerkjennelse (eller tyske *Anerkennung*) kan dekke over ulike betydninger av begrepet. På engelsk blir ordene «recognition» og «acknowledgement» brukt med ulike konnotasjoner. Refleksiviteten i *rekognisjon* henspiller på et meningslag som anerkjennelse ikke nødvendigvis bærer med seg. Her er det anerkjennelse som *erkjennelse av den andre* (gjenkjennelse) som hentyder et epistemisk meningslag. Anerkjennelse som bekreftelse (acknowledgement) eller aksept (tilkjennelse av sosial status) er det derimot en mindre epistemologisk betydning det spilles på. Her kan vi utskille en forskjell mellom egen–erkjennelse og gjensidig anerkjennelse.

Hva er makt?

En studie av forholdet mellom allmue og øvrighet, eller mellom sognebarn og presteskap vil nødvendigvis nyttiggjøre seg av begrepet «makt». Max Weber definerte makten som en form for politisk kompetanse: evnen til gjennomslag mot andres vilje. En slik ytre forståelse av makt har siden 1970-tallet blitt erstattet av mer flytende forståelser av fenomenet.

I *Maktens historie i dansketiden* av Øystein Rian er det allikevel den ytre makten og tvangen som står i sentrum. Det er de ytre tvangsmidlene, som skattelegging og straff overfor individene som er grunnlaget for denne maktanalysen. Rians maktforståelse i dette verket bygger med andre ord på den politiske makten. Spørsmål om politisk medvirkning har forrang. Med bakgrunn i en slik maktanalyse konkluderer Rian at statsmaktens autoritære ambisjoner modereres mot 1720-tallet, og baserer dette på lokalsamfunnenes medvirkning i skatte– og avgiftspolitikken. Dette kommer til uttrykk også ved statspietismens opprettelse av allmueskoler.³¹ Et fokus på medvirkning i den politiske kulturen har i nyere forskning også pekt frem mot 1814 og overføring av myndighet mot lokalsamfunnet.³²

---

²⁹ Heidegren, *Anerkendelse*, 78ff.

³⁰ Stølen, «Habermas Og Diskursens Anerkjennelse», 85.

³¹ Rian, *Maktens historie i dansketiden*, nr 68, juni 2003:126.

³² Bjerås, *Fra tilskuer til deltager?*

Makten over individene en sentral problemstilling i forskningen rundt statsmaktens fremvekst i tidlig nytid. Rian har senere også skrevet om en *indre tankemakt*.³³ Samtidig har studiet av makt utviklet seg mot dens mindre synlige, indre, felt. Her er makten ikke forstått som en myndighet eller kompetanse som en kan sette ut i live. *Makten* er hos Foucault tilstedeværende overalt i alle menneskelige relasjoner. Foucault opererer med et relasjonelt og ikke et habituell-materielt maktbegrep. Hos Foucault blir makten dermed konkret og kan studeres gjennom teknikker.³⁴ Erling Sandmo argumenterer for at Foucaults teori om makt bygger på at makt alltid er konkret, og slik har han på sett og vis ingen overgripende teori om makt. Studiet av makten er studiet av midlene til makt, eller «maktens mikrofysikk».

Foucault introduserer begrepet «hyrdemakt» for å vise til hvordan statsstyret raffineres på 1700-tallet, og innlemmer den religiøse, paternalistiske tenkningen med utspring i reformasjons-diskursen. Den tidligere maktstaten slik den stadig underlegger seg makten gjennom lover og straff, mister ikke sine kontrollmuligheter, men disse utvikles til å virke hos den enkelte uten statens direkte inngripen. Bak begrepet hyrdemakten ligger det en idé om omsorg for individet og flokken. Hyrdemakten er samtidig avhengig av hjordens lydighet. Foucault identifiserer imidlertid ikke hyrdemakten med adlydelse, men en følt forpliktelse overfor et fellesskap som er innrettet mot enkeltindividet.

Teoretisk sammenfatning

Hvordan studere *anerkjennelse*? Norges historie under eneveldet, som europeisk historie fra middelalder til tidlig nytid, har dreid seg rundt en rekke nøkkelbegreper. Vold, makt, undertrykkelse, konflikt, opposisjon, opplysning, frihet osv. Bruken av dem er ofte innforstått. Disse begrepene trenger imidlertid en teoretisk drøftelse. Det kan være fruktbart å se grunnbegrepene i nye sammenhenger, i tillegg til deres anvendte kontekst. Det går klart frem av utviklingen i synet på anerkjennelsens rolle hos individ og samfunn at disse begrepenes overlappning og innveving ikke er stabile.

Videre er et teoretisk-metodisk poeng at vi ikke kan avdekke presteskapets symbolske makt ved å undersøke motstanden mot selve makten. Det er ikke den symbolske makten som er gjenstand for kritikk i supplikkskrivingen eller klagene som blir fremført mot tjenestemenn i beskyldningene om forsømmelse eller drukkenskap. For å avdekke den symbolske makten må vi lete etter andre kontaktflater mellom stat og innbyggere. Her er det *delaktighet*, ikke motstand som er undersøkelsesobjektet.

---

³³ Rian, «Hvorfor var det ikke nordmennene som forlot Fredrik 6», 212.

³⁴ Sandmo, *Michel Foucault som maktteoretiker*, 80.

Metodiske betraktninger

Hvordan studere forholdet mellom allmue og øvrighet? For det første kan vi ikke utskille disse to gruppene uten problemer. En slik *nominalisme* som en slik spørsmålsstilling utsier, må problematiseres. De to gruppenes eksistens er gjensidig avhengig. Spørsmålet om hvem som har utgjort en allmue er delvis også et spørsmål jeg tar opp i denne oppgaven.³⁵ Inklusjon og eksklusjonsmekanismer i lokalsamfunnene var formalisert i menighetsfellesskapet, og de liturgiske endringene i perioden viser hvordan disse ritene har utgjort en anerkjennelsesorden. En av måtene disse gruppene ble til var gjennom hverandres anerkjennelse.

I denne oppgaven er det imidlertid først og fremst øvrighetenes anerkjennelsespraksiser som vil stå i sentrum. Det er med andre ord den ensidige anerkjennelsen som gjør seg synlig i prestenes dokument-skaping. Å ta utgangspunkt i øvrighetens nedtegnelser av undersåttene har røtter i en kulturhistorie som har sett på kildekapning som en form for «styre». For det som er blitt kalt «den nye kulturhistorien» har kildenes rolle i historieskrivingen endret seg. Erling Sandmo viser særlig til historikeren David Warren Sabeau om inngangene til en ny kulturhistorie:

There is irony in the fact that because we cannot get to the peasant except through the lord, our evidence is often a good starting place for considering the relationships which we want to investigate.³⁶

Ut av positivismestridene på 1960-tallet vokste det frem et blikk på hvordan vitenskapene er menneskeskapte. Fremfor å ta utgangspunkt i de endelige forskningsresultatene ble forskere mer opptatt måtene forskere orienterte seg i laboratoriet. Forskernes måter å organisere, systematisere, og fabrikere omverdenen ble sentrale. Med inspirasjon fra antropologien hentet dokumentanalystene frem forskernes praksiser. Særlig ble skrivingen og skriveredskapene, skjemaer, utkast, tabeller osv. satt søkelys på. Dette blir kalt «inskripsjonsteknologier». Dokumenter og dokumentskapende teknologier muliggjorde en rekke handlinger, men de var også handlinger og skapende i kraft av å være dokumenter. Et viktig anliggende for denne metodestrategien har vært å følge dokumentene fra de blir skapt (produsert), brukt (sirkulert) og bevart (arkivert/destruert).³⁷

Dette blikket som retter seg mot dokumentenes, eller for historikeren kildenes, aktive rolle strider med den grunnleggende kildekritikken som tradisjonelt skiller skarpt mellom

---

³⁵ Se kapittel 4 «Anerkjennelsens mellomnivå».

³⁶ Sandmo, *Voldssamfunnets undergang*; Sabeau, *Power in the Blood*, 3.

³⁷ Asdal og Reinertsen, *Hvordan gjøre dokumentanalyse*; Kafka, «The Demon of Writing».

aktører, kilder og saksforhold.³⁸ Folketroen og reformasjonen av den, som er bakgrunnen for det første analysekapittelet, studerer jeg gjennom måtene denne troen ble forsøkt reformert. Sjeleregistrene har i tidligere forskning blitt sett på som en kilde til allmuens lesekunnskaper, men vil i denne oppgaven stå som en levning etter et siviliseringsprosjekt det øvrigheten fattet en ny interesse for undersåttene.

I metodeboken *Grep om fortiden* utskiller idéhistoriker Espen Schaanning fire metodestrategier for å anvende Foucault. Disse strategiene har vært innflytelsesrike i kapittel tre og fire, der jeg har identifisert vitensfeltene (allmuen og særlig folketroen), snudd blikket oppover (mot presteskapet og kirkebyråkratiet), kartlagt vitensproduksjonsmidlene (sjeleregistre og andre innsamlingspraksiser) og til slutt analysert forbindelseslinjene i femte kapittel.³⁹

I det fjerde kapittelet ser jeg nærmere på interaksjonsmønstrene i menigheten. Disse belyses gjennom visitasberetningene og klageaksjonenes forutsetninger i menighetene. Her er det øvrighetens blikk innover som tematiseres og måten allmuen og menigheten både blir en del av, og står på siden av, en moralsk diskurs der den andres moral blir et stridsspørsmål i menighetsfellesskapet. Dette ser jeg i sammenheng med opprettelsen av generalkirkeinspeksjonskollegiet, og kontrollen med presteskapet. Her ser jeg både på visitasbøkene og beretningene og anonyme klageaksjoner som konstituerende for en lokaloffentlighet, men også hvordan denne moralske diskursen fikk innvirkning på kirkebyråkratiet. Denne integrasjonen av allmueklagene i det kirkebyråkratiske apparatet danner muligheten for å studere en øvrighetens anerkjennelse av menneskene.

I det femte, og det siste analysekapittelet ser jeg på makrostrukturene for anerkjennelse. For å undersøke *de legitime forventningene om anerkjennelse* har jeg imidlertid ikke gått videre med det samme kildematerialet som jeg behandlet i kapittel tre og fire. Normbrudd og reaksjoner kan fortelle oss en hel del om forventningene knyttet til anerkjennelse, men disse vil måtte begrepsliggjøres og nedtegnes på legitimerende måter som presteskapet dikterte. Jeg forsøker derfor i kapittel fem å trekke på normskriftenes innforståtte begrep om anerkjennelse og vil forsøke å situere dette i en sosial og historisk kontekst. Her er det de normgivende skriftene (lovverk, pastoralteologi, katekismer osv.) som står i sentrum. Jeg vil med andre ord anvende begrepshistoriske tradisjoner etter Reinhardt Koselleck, der det

---

³⁸ For en gjennomgang av problemene med den klassiske kildekritikken på norsk se Fulsås, *Kva er gale med det historiske kjeldeomgrepet? Ein kritikk av kjeldekritikken*; Thue, *Tidsskr. samf.forsk*; Sandmo, «Men kildene lever: Noen betraktninger omkring den nye kulturhistoriens kildebruk».

³⁹ Schaanning, «Om å bruke Foucault: Fire metodestrategier».

semantiske feltet «anerkjennelse» studeres gjennom ord som nestekjærlighet. Her ønsker jeg imidlertid ikke å utskille anerkjennelse og nestekjærlighet som en sammenhengende og indre konsistent idé, men den konkrete historiske situasjonen der Pontoppidans anerkjennelsesparadigme settes ut i live.

Epistemologiske bruddlinjer

I hvilken grad lar metodene og teoriene jeg anvender seg kombinere? Foucault, Habermas, Kafka, Koselleck og Honneth opererer på vidt ulike plan. Når jeg allikevel har hentet inspirasjon fra dem, er dette ikke et forsøk på å se dem i sammenheng og hvordan de kan bidra inn i en konkret diskusjon om interaksjon i tidlig nytid. Oppgavens nivådelte analyser tillater at jeg kan anvende innsikter fra Foucault på mikronivået, Kafka og Habermas på mellomnivået og Koselleck på makronivået. Fremgangsmåtene kan i stor grad la seg kombinere i en nivådelt analyse, men hviler fremdeles på teoretiske forutsetninger og epistemologiske premisser som delvis vil ta for meg i den teoretiske sammenfatningen i hvert analysekapittel. Når jeg trekker frem teoretikere fra så ulike tradisjoner er det i et syntetiserende henseende. Samtidig er disse teoretikerne ikke fremmed for 1700-tallet, men tok ofte utgangspunkt i det samfunnet som vokste frem med statsmaktens fremvekst og en sekulariseringsprosess med dypere konsekvenser for menneskevesenet. Tidligere forskning rundt forholdet mellom folk og øvrighet har i stor grad lent seg mot disse teoretikerne, og mitt bidrag inn i denne fagdebatten konsentrerer seg rundt anerkjennelsesteoriens primat for sosial samhandling.

I forskningen rundt kulturmøter i kirken har historieskrivingen særlig vært inspirert av Foucault og Habermas som har stått mot hverandre.⁴⁰ Mens Habermas forsøkte å vise hvordan en fri offentlighet der aktører kan inngå i diskurser som leder samfunnet mot en større opplysning og frigjøring, har Foucault derimot sett på måten diskurser underkaster subjekter i stadig mer raffinerte former for undertrykkelse. I kjernen av denne uenigheten stiller det seg imidlertid anerkjennelsesteoretiske grunnlagsproblemer.

Jeg vil foreslå en annerledes undersøkelse av forholdet mellom øvrighet og allmue i tidlig nytid. Her ligger ikke hovedfokuset på aksjonsformer og gehør, men på embetsmennesenes bilde og behandling av allmuen med et henblikk på den geistlige embetsstanden. Det er ikke tinget, kronhyllinger, eller supplikkvesenet som er mitt utgangspunkt. Men heller husforhør, eksaminasjon, katekisering, visitasen og byråkratiets

---

⁴⁰ Sandmo, *Peter Aronsson: Bönder gör politik.*

fremvekst. Det er gjennom disse kultur møtene at 1700-tallets anerkjennelseskonfigurasjoner lar seg eksaminere. Jeg vil ta for meg en liten del av det geistlige byråkratiet og dets samhandling med sognebarna og deres refleksjoner rundt slike interaksjoner for å nyansere bildet av øvrigheten og allmuen i Norge på midten av 1700-tallet. Med utgangspunkt i historieskrivningen om allmuens protester er det vilkårene og øvrighetens blikk nedover og innover jeg ønsker å undersøke.

Avgrensninger og valg av kildemateriale

Denne oppgaven er avgrenset mot statspietismen slik den ble virksom i sine første år under Christian VI. Et egentlig endepunkt for statspietismen lar seg vanskelig tidfeste. På et rikspolitisk nivå endte den statspietistiske orienteringen med Christian VI, men i kirkepolitikken var det allikevel en sterk kontinuitet også i Fredrik Vs regjeringstid. Først mot slutten av 1700-tallet ble Inspeksjonskollegiet oppløst.⁴¹ På et lokalt nivå ble biskopenes kontrollmyndighet med menighetene og sogneprestene aldri helt avskaffet, men et viktig brudd skjer med løsrivelsen av konfirmasjonen som den endelige eksaminasjon i allmueskolen mot slutten av 1800-tallet. På et individuelt plan, med en vektlegging av styret av det indre liv, har derimot den pietistiske pedagogikken fremdeles relevans i skoleverket.⁴² Allikevel har både norske og danske historikere fremhevet et skille rundt 1750, der særlig trykkeoffentligheten har utgjort et brudd med den tidligere politiske historien. Min oppgave er ikke rettet mot denne større offentligheten, men heller en lokaloffentlighet som ikke først og fremst ble mediert gjennom trykkpressen, og tidsavgrensningen er derfor satt til perioden 1730-1760, men med hovedvekt på den tidlige utviklingen, rettet inn mot sognekirkene.

Den geografiske avgrensningen er ført og fremst gjort mot Danmark. Dette gjelder særlig kapitlene tre og fire. I denne oppgaven har jeg undersøkt et nesten utelukkende norsk materiale. I kapittel tre der jeg har sett på måten geistligheten skaper dokumenter om deres sognebarn, og bruken av disse dokumentene, har særlig materiale fra Akershus stift vært nyttig. Peder Hersleb (1689–1757) som ble innsatt som biskop her i 1730 tok initiativ til en mer systematisk kirkebokføring, og har i sine brev spesifisert en rekke møter å føre bøkene på. En lignende utvikling skjer imidlertid i resten av Norge, men her er ikke kildematerialet tilgjengeliggjort i samme grad. I kapittel fire har jeg sett på både bispenes visitasbøker og innberetninger. Ettersom de ulike biskopenes føring av visitasens karakter varierer etter grad av detaljnivå, har jeg benyttet meg av materiale fra både Akershus, Bergen og Trondheims

---

⁴¹ Se kapittel fire.

⁴² Schaanning, «Pedagogikkens tilsynelatende paradoks», 122–23.

stift. Kristiansands stift er utelatt hovedsakelig på grunn av de innberettede beretningenes skjøre tilstand, som vanskelig lar seg fotokopiere.⁴³

I det første analysekapittelet har jeg studert anerkjennelsehandlinger mellom den lokale geistligheten og sognebarna. Med utgangspunkt i eventyrtradisjonen belyser jeg problemene som hefter ved å forsøke å studere anerkjennelsen gjennom allmuens handlinger. Her har jeg kontekstualisert måtene øvrigheten nedtegner allmuens gudskunnskaper. Sjeleregistrene, som ikke må sammenblandes med folketellinger, utgjør en kvalitativ endring i måten statsmakten dokumenterer sine undersåtter. Jeg har valgt å se på måtene undersåttene tidligere er blitt omtalt, og hva slags forhold de har til sine sjelesørgere gjennom et variert kildemateriale. Fokuset ligger imidlertid på presteskapets dokumentasjonspraksiser, og ikke måten menigheten anerkjenner presteskapet. I dette analysekapittelet er det derfor en balanse mellom anerkjennelseholdninger og handlinger.

I det andre analysekapittelet har jeg sett nærmere på visitasberetningene. Fra visitasene har jeg trukket frem kulturmøter der biskopene i større grad har forklart tilstanden enn gitt et mer skjematisk bilde av tilstanden i sognet. I spennet mellom den punkt-strukturerte visitasberetningen og den berettende fortellingen har jeg lett frem møter der interaksjonen blir synliggjort gjennom biskopens parafrasering av allmuen. Her har jeg imidlertid ikke vært mest interessert i hva allmuen selv tenkte, men måtene presteskapet fortolket disse interaksjonene. Lokaloffentlighetens konstituering må derfor også undersøkes gjennom de diskursene allmuen og presteskapet trer inn i på visitasen. Jeg har derfor sett på vilkårene for deltagelse på de lokaloffentlige arenaene i sammenheng og fokusert på måten kirkebyråkratiet manøvrerte i de ulike offentlighetene for å oppdra menigheten og kontrollere presteskapet.

De to første analysekapitlene henger også sammen ved at de er strukturert er dokumentene som ble skapt gjennom visitasen. Sjeleregistrene ble ført på oppfordring fra den sentrale geistligheten, og ble gjenstand for kontroll når biskopen kom på besøk. Visitasen er imidlertid ikke den eneste interaksjonsformen mellom allmuen og den sentrale øvrigheten, og jeg har derfor sett på behandlingen av klager mot prester som gikk utenom visitasen. Her er imidlertid ikke innholdet og klagenes legitimitet som er temaet, men måten kirkebyråkratiet forvalter disse klagenes, og hvordan de inngår i en moralsk diskurs.

I det siste analysekapittelet har jeg undersøkt forventningene om anerkjennelse gjennom de normgivende skriftene. Her er med andre ord både anerkjennelsesordenen og lydighetslæren drøftet gjennom luksuslovene og katekismen.

---

⁴³ For en oversikt over de norske biskopers visitasberetninger innsendt til kirkekollegiet etter 1750 henviser jeg til Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?*, 103–4.

Disposisjon

Denne oppgaven er disponert etter Heidegrens tre nivåer for å studere anerkjennelse.⁴⁴ Dette er et grep jeg har tatt for å klargjøre hvordan vi kan studere anerkjennelse, og for å belyse at dette er et mangesidig fenomen. Anerkjennelsen spenner fra måter å betrakte en selv og den andre, til en relasjons utvikling over tid og til et samfunns moralske kodeks. I kapittel to vil jeg ta for meg den lengre bakgrunnen for statspietismen og det Danmark-Norge vi møter i kildene. I kapittel tre, på det første analysenivået, vil jeg se på grunnleggende former for anerkjennelse i lokalsamfunnet. Her er det særlig prestens handlinger og disiplinerende rolle som belyses gjennom kartleggingen av menigheten. Sjeleregistrene som ble skapt for å sikre biskopen kontroll over menighetslemmene på visitasen skulle samtidig informere om relasjonens utvikling. I kapittel fire tar jeg steget videre mot tidsdimensjonen og undersøker hvordan det statspietistiske reformprogrammet kom til å endre hvordan prestens konkrete handlinger i lokalsamfunnet endret seg, her trer både biskopene og kirkekollegiet inn i bildet i det jeg belyser visitasen og supplikkskrivingen som anerkjennelsesarenaer. I kapittel fem tar jeg analysen opp på et makronivå for å undersøke hvilke forventninger om anerkjennelse som preget lokalsamfunnet i den tidlige opplysningstiden.

---

⁴⁴ Se teoridelen over.

2 Bakgrunn

Historisk omriss

Da Christian III av Danmark-Norge 12. august 1536 fengslet Danmarks katolske biskoper, og senere erstattet dem med sine egne protestantiske superintendenter igangsatte han en maktovertagelse av religionen. Med støtte i Luther, og mye av den lokale geistligheten i Danmark tok kongen bestyrelsen av kirken. I Norge kom reformasjonen uanmeldt, ovenfra og utenfra. Kirkens selvstendige posisjon i det før-reformatoriske Norge hadde var siste rest av et politisk selvstyre som forsvant med reformasjonen.⁴⁵

Den nye læren ble tredd nedover folket. Nyordningen bunnet i en reform av det uttalte ord, og at dette skulle virke i menigheten. Luther hadde fremhevet «det allmenne prestedømmet» over de kirkelige institusjonene.⁴⁶ Det som tidligere hadde vært en felles katolsk religiøs kultur, ble utover 1600- og 1700-tallet fremstilt som folkelig, analfabet og ulærd vantrø. Etter hvert som den nye læren fikk praktiske konsekvenser, finner vi også folkelig motstand mot protestantismens innføring. Bøndernes motstand mot den nye kirkeordningen viste seg i at de ikke kun i mariadyrkelse. Den folkelige motstanden mot den nye eliten av lutherske prester kjenner vi gjennom sagn om prestedrap på 15- og 1600-tallet. Da de gamle katolske bildene ble forsøkt fjernet fra kirkerommene, kunne dette få fatale konsekvenser. Udefineringen og om-defineringen av religionspraksisene foregikk ikke kun gjennom prestenes ikonoklasme og revisjon av ritualene, men også et nytt og forsterket fokus på troens innhold og prekenen.⁴⁷ Menigheten måtte opplæres i den rette tro og med dette fulgte et forsterket fokus på katekisering og forklaring.

På tross av at den katolske motstanden mot den nye læren hadde sterk gjenklang i folket, har vi kun få og spredte kilder igjen etter den. Motstanden kjenner vi gjennom fortellinger om de mange prestedrapene i Norge, men også mindre voldelige uttrykk som den stille protesten gjennom allmuens fravær fra bispevisitasene og gudstjenesten. Den norske bondeallmuen fikk et dårlig rykte hos det danske presteskapet, og i tiden etter reformasjonen ble det vanskelig å fylle kallene.⁴⁸ Avstanden mellom kirken og folket ser ut til å ha vokst frem mot 1700-tallet. Med eneveldets innføring ble retten til selv velge prest i menigheten forbeholdt kongen. Kallsretten som ble innført med reformasjonen, forsvant med eneveldet i

---

⁴⁵ Rian, *Maktens historie i dansketiden*.

⁴⁶ Pollan og Amundsen, *Norges religionshistorie*, 163–212.

⁴⁷ Kolsrud, «Norske historikere i utvalg. 7»; Laugerud, *Reformasjon uten folk*, 172:135–68.

⁴⁸ Hagesæther, *Norsk preken fra Reformasjonen til omlag 1820*, 15.

1661. Tidligere hadde allmuen kunnet forhandle om prestelønnen.⁴⁹ Allerede tidlig på 1600-tallet hadde pretestanden blitt profesjonalisert gjennom krav om utdanning fra universitetet. Presteutdannelsen ble etter reformasjonen et i større grad et statlig og i mindre grad et kirkelig anliggende, og kongen skulle sikre gode kandidater. Ved universitetene ble ortodoksiens systematisering av den lutherske doktrinen bygde på en forestilling om «verbalinspirasjon». Her ble selve skriften og ordenes form forstått som Gud og den hellige ånds åpenbarelse.⁵⁰

Gjennom 1600-tallet hadde presteskapet forvaltet makten til å bannlyse medlemmer av menigheten, men bannlysningene gikk ut av bruk mot slutten av 1600-tallet. Tilgangen til alterets sakrament ble regulert gjennom skriftemålet, og ved begynnelsen av 1700-tallet talte pietistisk inspirerte prester for en strengere kirketukt.⁵¹ Mens reformasjonen kom til Norge som et direktiv ovenfra, var den pietistiske bevegelsen ledet frem av både inspirerte prester og etter hvert en omvendt konge.

Utover 1700-tallet mistet presteskapet de direkte virkemidlene til å styre folks liv gjennom den ytre kirketukten. Presteskapets sakte tilbaketrekning fra den verdslige statsadministrasjonen er blitt betegnet som en del av en større sekularisering som fant sted parallelt med at religionen vendte seg innover. Troen på fremskrittet, ikke dommedag, ble ledetråden mot slutten av 1700-tallet.

Denne kirkelige tilbaketrekningen var samtidig en utvidelse for staten på religionens felt. Da pietistiske idealer om en vending innover tok til, var det den verdslige jurisdiksjon som tok over sanksjonsmidlene overfor individet. Statens interesse for folks moral, seksualliv og kunnskap ble gradvis administrert av de verdslige, men det var fremdeles de kristne syndene som skulle straffes, om så med både verdslige og åndelige midler.⁵² For eksempel ble gjentagende løsaktighet utover 1740-tallet ikke lenger straffet med ekskommunikasjon, men med fengselsstraffer.⁵³

Presten som hyrde

Prestens posisjon i menigheten ble befestet med reformasjonen. Det «allmenne prestedømmet» ble kun oppnåelig gjennom et bedre presteskap. Prestene ble etter

---

⁴⁹ Tranberg, «Alt mellom himmel og jord».

⁵⁰ Hansen, *Norsk tro og tanke. B. 1*, 373.

⁵¹ Appel, *Værdige gæster ved herrens bord. Sognepræstenes rolle i administrationen af skriftemål og altergang efter reformationen*.

⁵² Bjerkås, «'Christendom henhører ikke til udvortes Tvang': Kirketuktens avskaffelse og eneveldets styringsmentalitet», 225.

⁵³ Koefoed, «Sekularisering og sædelighed: Religion som politisk argument», 37–40.

reformasjonen i stadig større grad åndelige ledere for sine menigheter. Da Foucault introduserte begrepet om «hyrdemakten» satte han det i spennet mellom to prosesser i tidlig nytid. På den ene siden blir statsmakten sentralisert og konsentrert, og på den andre siden ble kristenheten oppsplittet. Foucault tror «det nettopp er i skjæringspunktet mellom disse to bevegelsene at problemet om «hvordan blir styrt, i hvilken grad, mot hvilke mål, på hvilken måte» blir stilt med den intensiteten som er spesiell for 1500-tallet.»⁵⁴ Fremveksten av denne typen styringsmanualer, med siktemål på å styre individet mot frelsen, er et særlig karaktertrekk ved hele den perioden vi kaller tidlig nytid. Først mot slutten av 1700-tallet mister problemkomplekset om «å styre seg selv» sin fremtredende plass i vestlig litteratur.

Mens hyrdemakten under ortodoksien ble utøvet gjennom den rette troen, ble idéen om hyrden og hjorden veiledende for en sjelestyrelse som med mer raffinert teknikker tok sikte på en indre omvendelse under statspietismen. Fra universitetet i Halle ble det under August Herman Francke (1663–1727) innstiftet et nytt presteideal. Francke ønsket seg ikke «teologiske videnskapsmænd i det små, men kyndige og duelige embedsmænd, der kunne fremme vækkelsen.»⁵⁵ Ved universitetet i Halle ble statspietismen og kameralismen som administrasjonsvitenskap for å fremme en sterk styring av den sentraliserte staten, nært forbundet.⁵⁶

Prestestanden i Norge i stor grad en selvrekrutterende elite. Utover 1700-tallet vokste andelen norskfødte blant sogneprestene fra et nivå på omtrent tre av fire til nærmere 90 %.⁵⁷ Utviklingen i rekrutteringen til prestestanden gikk i motsatt retning av andre embetsgrupper der det utenlandske innslaget vokste. Selv om prestene i større grad fikk en sterkere lokal tilknytning utover 1700-tallet, var deres identitet allikevel preget av at presteutdannelsen i København.

Luthers tanke om det «allmenne prestedømme», at alle døpte kristne er sin egen prest – og at det er den individuelle relasjon til Gud som må styrkes fikk store konsekvenser utover 1600- og 1700-tallet med fremveksten av konventikler. Praksisen med å møtes til gudelige andaktsmøter utenfor kirken var en viktig pietistisk syssel. Det religiøse livet var ikke innsnevret til den tjenesten man inngikk i kirken. Tanken om at den hellige ånd kunne tale gjennom individene uten prestens mediering utfordret samtidig presteskapets autoritet og det gudelige fellesskapet som menigheten utgjorde.

---

⁵⁴ Foucault, *Forelesninger om regjering og styringskunst*, 40–41.

⁵⁵ Banning, «Det kateketiske selskab i København 1738–1745», 106.

⁵⁶ Foucault, *Forelesninger om regjering og styringskunst*, 58.

⁵⁷ Rian, *Embetsstanden i dansketida*, 51.

Henrik Horstbøll peker på de tre nivåene for det han kaller «den andre reformasjonen» ved første halvdel av det 18. århundret. Fra høyeste hold ble den pietistiske reformasjonen innført uten sentrale biskopers medvirkning, og på siden av det allerede eksisterende kirkebyråkratiet. Den andre nivået der statspietismen ble virkningsfull var i biskopenes møter med menighetene og kontrollen over forholdet mellom prest og menighet. På det laveste nivået fikk statspietismen vedvarende innvirkninger på det individuelle plan, gjennom innføringen av den nye katekismen og de nye midlene for å lære denne.⁵⁸ Den danske historikeren Holger Rørdam beskriver den historiske tosidigheten ved

Pietismen i dens historiske Fremtræden i første Halvdel af [det 18.] Aarhundrede kan fra een Side set kaldes en Opvaagen efter en lang kirkelig Søvn, fra en anden Side set var den et Sprængstof, der er rystede Grundvolden for den gamle statskirkelige Bygning og tilføjede Murene adskillige Revner (...)⁵⁹

Presteskapets samfunnstilling som hyrde ble også befestet gjennom konventikkelplakaten. Gudelige forsamlinger utenfor kirken (konventikler) økte i omfang rundt begynnelsen av 1700-tallet og de religiøse vekkelsene i første halvdel av 1800-tallet ble sett på med mistenksomhet fra myndighetene. Presteskapet skulle ha inspeksjons- og kontrollmyndighet med alle gudelige forsamlinger, og den private religionsdyrkelsen måtte godkjennes av den statlig ordinerte sjelehyrden.

Opplysning, sivilisering og disiplinering

Opplysningstiden er både en periodebetegnelse og et prosjekt, der er imidlertid idealene fra den sene opplysningstiden som har formet vår oppfattelse av 1700-tallet. Da Immanuel Kant (1724–1804) i 1784 definerte opplysningen med å «tre ut av sin selvforskyldte umyndighet» rettet han skytset mot formynderne i samfunnet. Blant disse var presteskapet og skolemesterne. Kant ville blant annet frigjøre religionen fra «skolens monopol».⁶⁰ Debatten om opplysningsbegrepet kom i etterkant av dets popularitet – og utvanning. Bruken av ordet hadde antatt så mange forskjellige former utover opplysningstiden, at da den tyske presten Johan Friedrich Zöllner i en fotnote i desemberutgaven av *Berlinische Monatsschrift* stilte spørsmålet om dets betydning fikk han gjensvar fra hele den tyske intelligentsiaen.⁶¹ «Opplysning» var et diffust begrep, og i den gryende radikaliseringsrunden rundt slutten av århundret var det særlig religionens rolle i opplysningsprosjektet som ble kritisert.

---

⁵⁸ Horstbøll, «Pietism and the Politics of Catechisms».

⁵⁹ *Kirkehistoriske Samlinger* 3r. IV, 64-87.

⁶⁰ Pasternack og Fugate, «Kant's Philosophy of Religion»; Östling, *Vad är upplysning?*

⁶¹ Heidegren, «'Den förvirring som går under namnet upplysning' Idehistorisk inledning», 10.

Presterollen hadde siden pietismens inderliggjøring og pedagogiske prosjekt omformet prestene til embetsmenn som skulle lede individet vekk fra synden og inn på den rette sti.

Begrepet «religiøs opplysning» kan for mange fortone seg som en selvmotsigelse. I forskningslitteraturen har forholdet mellom religionen og opplysningen blitt gjenstand for diskusjon. På den ene siden har historikerne Jonathan Israel og Anthony Pagden stilt religionen og opplysningen som motsetninger og fremhevet et radikalt prosjekt som ønsket å bryte med kirken og frigjøre mennesket fra religionen. På den andre siden har Margaret Jacob og David Sorkin komplisert dette forholdet, og sistnevnte introduserer begrepet «religiøs opplysning».⁶² Opplysningsbegrepet, og metaforikken med lyset og mørket har dype røtter i det pietistisk ladede språket. Det «papistiske Mørke» skulle frigjøres gjennom bibellesningen.

I en norsk kontekst har Nina Witoszek introdusert begrepet «pastoral opplysning» for å fange kompleksiteten i forholdet mellom presteskap (og særlig potetprester), topografien, rasjonalismen og romantikken.⁶³ Her ser Witoszek romantikken i et kontinuitetsprosjekt med en begynnelse rundt midten av 1700-tallet. Det er allikevel uklart om det her er snakk om et klart brudd med en tidligere presterolle, eller en utvidelse. Det kan være problematisk å sette nøyaktige periodiseringer av typen ortodoksi – pietisme – rasjonalisme – romantikk.⁶⁴ Erik Pontoppidan var eksempelvis samtidig pietistisk reformator og fremtredende vitenskapsmann. Rollene som innprenter av katekismene og avdekkingen av naturens hemmeligheter ble forent på de biskoppelige visitasreisene.

I hvilken grad kan vi snakke om en opplysning i den norske bondeallmuen i det attende århundret? Erling Sandmo har vist at den norske bondeallmuen gradvis gjennom tidlig nytid mistet styret og kontrollen over lokalsamfunnets domstoler, gjennom sorenskrivernes økende myndighet på tinget. Statsmaktens ut-esing i lokaloffentligheten ble allikevel møtt med en voksende juridisk kompetanse, og allmuens bruk av domstolene vitner om en bondeallmue som evnet å bemektige seg øvrighetens lovspråk.⁶⁵ Bondeallmuens bruk av lovene viste en strategisk kompetanse der de evnet å nyttiggjøre seg loven på tvers av øvrighetens interesser.

Vi kan tenke oss en lignende fortelling om det religiøse livet i lokalsamfunnene i Norge på 1700-tallet. Gjennom en gradvis inderliggjøring og forflytning av religionen, forstått som *det hellige*, fra det ytre i kirkerommet og handlingene (liturgien), til hvert enkelt individ

---

⁶² Reeh, «Forord», 8.

⁶³ Witoszek, *Den norske pastorale opplysning: Nytt blikk på det åndsforlatte landliv*.

⁶⁴ For en slik klassisk kirkehistorisk tredeling av det 18. århundrets kirkehistorie se Pedersen, *Pietismens tid*.

⁶⁵ Sandmo, *Et opplyst og stridbart folk*.

og språkets virkning på «sjelen», ble undersåttene myndige i det religiøse livet. Samtidig ble de underlagt en strengere kontroll.

Statspietismens mest omfattende reform anses for å være innføringen av konfirmasjonen med *konfirmasjonsforordningen av 1736*. Konfirmasjonen hadde allerede en lang forhistorie fra katolske tider. 1700-tallsfornyelsen av konfirmasjonspraksisen bygde på Philipp Jacob Speners konfirmasjon. Ved konfirmasjonen skulle menigheten bli aktive deltagere i det religiøse livet i kirkene, den ble innført for å bestyrke inderliggjøringen av det kristne budskapet. Konfirmasjon ble obligatorisk, og en forutsetning for å verve seg til militæret, vitne ved tinget, bli fadder eller inngå giftermål.⁶⁶ Etter 1764 ble man sendt til tukthuset om man ikke konfirmerte seg før man fylte 19 år. Ritualet markerte overgangen fra barn til voksen. Men i hvilken grad kan vi snakke om en myndiggjøring av sognebarna? Brynjar Haraldsø fremhever at konfirmasjonen på 1700-tallet ble en aktiv bekreftelse på dåpsløftet.⁶⁷ Konfirmantene ble ikke kun bekreftet, men skulle selv bekrefte.

Etter prestens eksaminasjon av sognebarna og bekreftelsen av dåpsløftet ble man formelt en del av nattverdsfellesskapet. Konfirmasjonsforordningen var den første virkelige reformen under statspietismen og ble utformet av Akershusbiskopen Peder Hersleb og hadde blitt introdusert på Østlandet av Peder Hersleb allerede før loven trådte i kraft. Rundt begynnelsen av 1700-tallet brakte pietistene skikken tilbake som en fornyelse av dåpsløftet før første gangs introduksjon til nattverden. Her ble både gudskunnskaper, og moral testet, etter konfirmasjonsforordningen av 1736:

Finder Læreren, efter noksom Underviisning noget Barn ikke i Stand, at komme til Confirmation, bør han i ald Venlighed forestille det og dets Forældre saadant, overbeviise dem derom og raade dem at sætte saa vigtig Verk op til næste Tiid, og hvis de ei vil lade sig bevæge med det Gode, da vise det bort, dog at han altid er vis paa, at kunne forsvare, hvad han herudi gjør, saasom Barnet eller dets Forældre kan paa behørige Stæder besværges sig over Læreren, om de finde sig aabenbare af hannem graverede (...)⁶⁸

Med konfirmasjonsforordningen blir med andre ord et prinsipp om verdighet ved institusjonalisert gjennom en allmenn inklusjonsmekanisme. Gina Dahl har undersøkt konfirmasjonspraksisen på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet og finner at det ble gjort store tilpasninger og at kravene for å stå til konfirmasjon ikke var rigide.⁶⁹ Det var sognepresten som avgjorde om barna kunne bli voksne.

---

⁶⁶ Oftestad, Schumacher, og Rasmussen, *Norsk kirkehistorie*, 157ff.

⁶⁷ Haraldsø, «Konfirmasjonen i Den norske kirke i 250 år. En historisk oversikt».

⁶⁸ Schou, «Forordning om confirmationen 13. januar 1736». 244–245.

⁶⁹ Dahl, «Konfirmasjonen i gamle dager – tvang eller tilpasning?», 80.

Etter kongelig privilegium fikk Erik Pontoppidan i oppgave å forfatte en ny katekisme som skulle ensrette trosopplæringen. *Sandhed til Gudfrygtighed: Udi En eenfoldig og efter Meulighed kort, dog tilstrekkelig Forklaring over Sal. Doct. Mort. Luthers Liden Catchechismo, Indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og gjøre* ble skrevet i anledning konfirmasjonens innføring i Danmark-Norge, og ble obligatorisk pensum. Katekismen ble innøvd etter prestens spørsmål og sognebarnas svar, og hver sognekirke fikk stadig flere katekismer. Gjennom katekismen fikk sognebarna innsikt i bibelens autoritet, loven, troen, bønnene, dåp og nattverdens betydning.

Haugianerne ved slutten av århundret tok nettopp opp et språk som hadde blitt innprentet i kirkerommet. Bevegelsen kan ikke forstås gjennom en ny vektlegging av nye teologiske doktriner, men er tvert imot som en praktisering av «det allmenne presteskap». Deres vektlegging av lesing, virkeliggjorde en tradisjon og et språk som tidligere hadde tilhørt prestene.

Sammenfatning

Forholdet mellom folk og øvrighet i tidlig nytid bar preg av de politiske og religiøse omveltningene ved reformasjonen og eneveldets innføring. Statsutviklingen, og fremveksten av en sentralisert statsmakt på 1600-tallet, med et stadig fastere grep om lokaløvrigheten, ble akkompagnert med nye ideer om styre. Med pietismen ble styringen rettet mot individene, og både gudskunnskaper og moral ble kontrollert gjennom katekismens siviliserende praksis. Statspietismen dannet en gjennomgripende reform av hele samfunnet. Den individuelle og private omvendelsen ble allikevel ikke fullbyrdet, og i spennet mellom å oppdra mennesker til et privat forhold til Gud, og denne oppdragelsen tvangsmidler ble presteveldets tvangsmidler og overformynderi kritisert mot slutten av 1700-tallet. Det disiplinerte opplysningsprosjektet under statspietismen dannet allikevel grunnlag for nye interaksjonsformer mellom sjelehyrden og hans «sjeler».

3 Anerkjennelsens mikronivå: Anerkjennelseshandlingene

Hvilke anerkjennelseshandlinger konstituerte relasjonen og preget interaksjonen i menigheten?

I dette kapitlet undersøker jeg forholdet mellom presteskap og menighet belyst gjennom de konkrete handlingene, gestene og holdningene som utspilte seg mellom menighetslemmene og sogneprestene. Forholdet mellom øvrighet og allmue kan betegnes som et dominansforhold, men øvrighetens dominans hvilte på raffinerte interaksjonsformer. Statsmakten regjerte gjennom en rekke forbud og påbud, men stadig også gjennom mer subtile teknikker. I dette kapitlet er det måten øvrigheten interesserer seg for allmuen og skaper dokumenter om sine menighetslemmer som drøftes som en styringsteknologi. Sogneprestene hadde etter reformasjonen og under eneveldet blitt embetsmenn og skulle i stadig større grad «forvalte» sjelene i sine sogn. I dette kapitlet vil jeg se på hvordan de utøvet og praktiserte denne hyrdemakten, og hva slags anerkjennelseshandlinger som ligger til grunn for interaksjonen mellom folk og øvrighet.

Den hverdagslige anerkjennelsens konkrete handlinger kan imidlertid være så subtile som et nikk, å møte et blick eller en hilsning. Måtene presteskapet møtte og interagererte med sine menigheter, vil belyses gjennom variasjonen i disse møtene og dokumentene som ble produsert i deres anledninger. Anerkjennelsens gjensidighet er et grunnleggende problem for enhver undersøkelse av anerkjennelseshandlinger. Et fravær av gjensidige anerkjennelseshandlinger, overseelsen eller dens motsetning gjennom fordømmelse og ringeaktshandlinger setter sjeldent spor i de offisielle arkivene. Tosidigheten i en relasjon – et blick som møtes, den samtidige utstrekkingen av hendene – er et grunnleggende premiss for å vurdere en handling som anerkjennende. Vi kan imidlertid her trekke opp et skille mellom anerkjennende holdninger og hvordan de utfolder seg i handlinger. I kildene finner vi imidlertid sjeldent tosidigheten. Videre vil jeg undersøke det kvalitative aspektet ved det anerkjennende blikket.

Kildegrunnet for å utforske interaksjonen i menighetsfellesskapet kan i liten grad gi innblikk i gjensidigheten og tosidigheten i relasjonene mellom øvrighet og allmue. Allmuens handlinger, holdninger og gester har vi kun tilgang til gjennom øvrighetens nedtegnelser av dem. Å se relasjonen nedenfra vil alltid bygge på et sviktende grunnlag, fylt med øvrighetens diskursive avtrykk, selv der vi kanskje minst forventer oss å møte dem. Dette vil jeg eksemplifisere ved å se på folkeeventyrene. Allmuens syn på øvrigheten og ritualene i kirken

er med andre ord vanskelig tilgjengelig for ettertiden. Det skarpe skillet mellom øvrighet og allmue, og det kulturelle gapet mellom dem er et grunnleggende problem for en studie av interaksjon i tidlig nytid.

I dette kapitlet vil jeg dermed utforske geistlighetens anerkjennelsespraksiser gjennom deres skriftproduksjon om allmuen. Det vil si de formelle relasjonene og måtene de formaliseres på. Mitt startpunkt for en undersøkelse av anerkjenneshandlingene er samtidig en utforskning av kildeproblemet. De folkelige forestillingene om øvrigheten har i den tidligere forskningen blitt anvendt som beretninger om fæle prester og som levninger av en muntlig offentlighet. Her vil jeg snu øvrighetens blick mot allmuen, mot øvrigheten som betraktere av folket og se på nedtegnelsen av allmuen og måten denne danner grunnlag for den senere folkloristikken. Jeg vil allikevel ta utgangspunkt i og bygge argumentet mitt på dokumentpraksisene og måtene presteskapet forvaltet sjelene under statspietismen. Gjennom innskripsjonspraksisene vil jeg belyse hvordan presteskapet utøvet sin hyrdemakt.

Det er særlig presteskapets dokumentpraksiser som er utgangspunkt for analysen av kontrollen med menighetslemmene. Hvordan fungerte prestegården som et dokumentskapt og skapende sted? Presteskapets *inskripsjonspraksiser* vil stå i sentrum, men her er hovedvekten lagt på den kvalitative endringen som skjer med innføringen av konfirmasjonen.

Konfirmasjonen utviklet seg gjennom 1700-tallet til å bli mer enn en bekreftelse på dåpsløftet, men som del av et reformprosjekt som kan det gi oss et innblikk i hvordan presteskapet regjerte over allmuen. Jeg vil ta utgangspunkt i at det var de sosiale og kulturelle praksisene som dannet maktforholdet i menighetsfellesskapet. Utgangspunktet er med andre ord ikke å se bak dokumentene og hvilke maktrelasjoner som gjemmer seg bak dem, men heller å se hvordan ulike aktører i menigheten fremtrer i presteskapets vitensproduksjon, og hvordan denne vitenen skapes.⁷⁰ Nedtegnelser av menighetens moral, kunnskap og lesekyndighet ble et viktig prosjekt for presteskapet. I dette kapitlet ønsker jeg å følge disse nedtegnelsene for å bedre forstå relasjonen mellom øvrighet og allmue.

Her vil jeg ta for meg de konkrete måtene geistligheten omtaler sine sognebarn på og se hvilke former for anerkjennelse som ligger til grunn. Med utgangspunkt i lokalgeistlighetens skriftproduksjon vil anerkjennelse studeres gjennom prestenes innskripsjonspraksiser, og hvordan de konstruerte, gjennom en språkliggjøring, og medierte sosiale og kulturelle virkelighetsforståelser.

---

⁷⁰ Se metodedelen i innledningskapitlet og Asdal og Reinertsen, *Hvordan gjøre dokumentanalyse*, 223ff.

Til slutt vil jeg i kapittelet drøfte presteskapets møter med allmuen ut ifra en kildekritisk tradisjon, som har satt søkelys på fremveksten av øvrighetens vitensproduksjon i en fortelling om disiplin, til å se dette som en del av øvrighetens anerkjennelse av og interesse for allmuen. Samtidig som øvrigheten avdekket og beskrev forholdene i riket og menighetene, tok også denne samme menigheten en større og mer aktiv plass i dokumentene, disse dokumentene ble ikke initiert av vitensprodusentene selv, men kom som pålegg fra den geistlige øvrigheten. Kontrollen med menigheten var samtidig en kontroll av presteskapet. Måtene menigheten blir nedtegnet, kategorisert, rubrisert, representert og dokumentert på må ses i lys av den generelle samfunnsutviklingen under eneveldet og opplysningstiden. Slik vil dette kapittelet lede frem til det neste der jeg vil ta for meg måtene allmuen agerer og innvirker i den politiske kulturen rundt menigheten ved visitasen og til slutt byråkratiseringen av staten opp mot generalkirkeinspeksjonen.

Folkloristiske tradisjoner

Folkeeventyrene som ble innsamlet på 1800- og begynnelsen av 1900-tallet kan tjene som eksempel til problemene og mulighetene ved å utforske kirkestatens mottagelse, og interessen for denne relasjonen.⁷¹ Historikere har benyttet seg av den folkelige, muntlige kulturen som eventyrtradisjonen bygger på til å fremheve en kulturell splittelse mellom en folkelig muntlig kultur og en elitekultur basert på skrift, etter den såkalte «tokkulturlæra».⁷² Folkeeventyrene gjenspeiler her et maktforhold der «de overordnede handler og de underordnede drømmer».⁷³ Særlig prominent i eventyrtradisjonen står presten, også her i et motsetningsforhold til folket.⁷⁴ Den «folkelige religiøsiteten» har vært et hovedtema i kirkehistorien i det nittende århundret, og gjennom folkloristikken ble det nasjonalromantiske begrepet om et folk som et arkiv for en middelalderlig arv objekt for historiske undersøkelser.⁷⁵ I den folkelige kulturen har sagn og eventyr som 'Draumkvedet' blitt tolket inn i en kamp mellom en folketro og en offentlig tro. Og at mellom disse var det en viss avstand og motsetning.⁷⁶

---

⁷¹ Pollan og Amundsen, *Norges religionshistorie*, 166.

⁷² Hyvik, *Tokkulturlæra i norsk historie*.

⁷³ Rian, «Den frie og stolte norske bonden: Myter og realiteter», 131.

⁷⁴ Seierstad, «Presten i norsk folketradisjon»; Landsverk, «Embetsmannen i norske folkeeventyr, med ei jamføring med nærskyldte eventyrtradisjonar».

⁷⁵ Hodne, *Nasjonalkultur og nasjonal identitet*.

⁷⁶ Amundsen, *Norsk fritenkerhistorie 1500-1850*, 190ff.

Fortellinger om prester

Fra folkeeventyrene er det de negative egenskapene ved prestene som blir fremhevet. Norske folkeminnesamlere har samlet inn en rekke eventyr som tar for seg embetsmenn, og særlig fremtredende er presteskapet som fremstilles i et uheldig lys. Gjerrighet, hovmodighet, drukkenskap osv. er karakteristikk som er gjennomgående. I nyere tid har Øystein Rian kontrastert kongehyllingene i anledning Christian VI's norgesreise i 1733 ved å trekke frem den folkelige muntlige kulturen til å vise at motstanden mot øvrigheten levde i andre rom, der de ikke ble sensurert.⁷⁷ Med referanser til sosialantropologen James C. Scott blir folkeeventyrene trukket frem som en arena for skjult motstand.

Eventyret om «Præsten og Klokkeren» (AT922) slik Jørgen Moe kanoniserte det i *Norske folke- og huldreeventyr* fra 1848 tar for seg folkets møte med den offisielle religionen. Med sine karnivaleske inspirasjoner snur eventyret opp-ned på samfunnsordenen. Her er det presten som ydmykes og klokkeren som ikler seg prestekappen. Uten formell utdannelse fra København ble klokkerne, eller degnene, ansett for å være en del av allmuen. Den hovmodige presten blir i eventyret satt på prøve av overøvrigheten og må fremvise sin lærdom for kongen. I den kanoniske gjenfortellingen av novelleeventyret sender presten, klokkeren i hans sted ettersom «spørsmål og svar var ikke hans fag». Etter å ha løst de tre gåtene klokkeren blir presentert for av kongen avslører klokkeren at han ikke er presten: «Å, du tenker vel det er presten som står for deg, men skam få meg, tenker du ikke feil, for det er klokkeren».⁷⁸

Variasjoner av det samme eventyret sporer likhetstrekk, men også bispen må svare for seg i en versjon fra Nord-Trøndelag innsamlet i 1910. Her er det ikke klokkeren, men et sognebarn som står for kongen etter at både skolemester, prest og biskop forsømmer å høre han ferdig til konfirmasjonen. I denne variasjonen hadde gutten blitt spurt «Kva vondt er forbodi i det første boded?» og da gutten svarte i eventyret «Å eta», blir han sendt til kongen for å forklare seg:

«Kva meining har du med det?» sa kongen. «Ja-a,» sa guten, «det vart forbodi Adam og Eva å eta av kunnskapens tre, det var det første boded,» sa guten. «Det er rett det,» sa kongen. Så vart kongen harm og sa at bispen skulle hentast til kongs og svara på tre spørsmål om kvifor han ikkje hadde spurt guten vidare. Så vart han harm, bispen.⁷⁹

gutten blir så kledd opp i biskopens drakt. Eventyret ender med at gutten som ikke fikk stå til konfirmasjon blir utnevnt til biskop.

---

⁷⁷ Rian, «Hvorfor var det ikke nordmennene som forlot Fredrik 6», 18–21.

⁷⁸ Folkeeventyrene er hentet fra *Institutt for kulturstudier og orientalske språk (IKOS): Eventyr og sagn*, AT922, NEB 10, s. 45f.

⁷⁹ «Guten som dei ikkje ville sleppe fram for presten», AT922, NEB 3, 66f.

I denne latterliggjøring av embetsmennene blir både kleskode og lærdom tematisert. Eventyret om presten og klokkeren er situert mellom ulike presteidealer, og i eventyret får vi et innblikk i hvordan de ble konfrontert med hverandre. Spørsmål ble stilt om prestenes lærdom, og anklagene om hykleri var nært forestående. Gåter som krevde inngående kjennskap til bibelens innhold og oppbygning hadde vært populære i lang tid. Allerede i 1602 utkom Michael Saxes spørrebok om bibelen, oversatt til dansk av oslohumanisten Hallvard Gunnarsson. Boken som ikke ligner samtidige katekismer i innhold, men kun i spørsmål-og-svar-formen, var full av lignende gåter som de vi kjenner fra eventyrene. På folkemunne ble spørreboka omtalt som «Prestepina» slik det fremgår av tittelbladets utvikling etter at boka ble trykket gjennom hele 1600- og 1700-tallet.⁸⁰

Selv om eventyrene ikke gir noe entydig bilde av en *folkekultur*, er de allikevel levninger etter et samfunn der samfunnsordenen manifesterte seg gjennom ytre artefakter som klesdrakter og der gudskunnskaper ble satt på prøve. Presterollen som gjennom ortodoksien hadde handlet om å forfekte den rette lære og gjennomføre liturgien korrekt, hadde gjennom den pietistiske reformasjonen, med konfirmasjonens innføring som fremste virkemiddel, utviklet seg i retning av en inderliggjøring. Det var allikevel et sterkt tabu forbundet med å utlegge guds ord på folkemunne, og i eventyret ligger dette som en bakgrunn. Gjennom 1600-tallet hadde forvaltningen av guds ord blitt nøye overvåket og prekestolen ble forbeholdt guds ord formidlet av presteskapet.⁸¹ Det var presten som hadde autoritet til å uttale de hellige ordene, og menighetens deltagelse var forbeholdt salmene.

Bruken av folkeeventyrene som en beretning om gode eller dårlige embetsmenn er allikevel søkt. Eventyrene fulgte sterke sjangerkonvensjoner der antagonistene ble fremstilt på antagonistiske måter. Halvor Landsverk har allikevel forsøkt å sammenligne måtene ulike embetsmenn blir fremstilt i den norske eventyrtradisjonen, men finner at folkediktingens «episke lover» vanskeliggjør en bruk av denne tradisjonen til å opplyse om måten allmuen betraktet sine egne sjelehyrder.⁸²

---

⁸⁰ Sachs, *En Liden Aandelig Spørsmåls Bog, sammendragen aff den Hellige Scrifft, vdi huilcken ere forfattede de allerlystigste Spørsmåal met deris der til beskickedede Giensuar Om Gud, om Verdens Skabelse, om Englene, om Diefflene, om Menniskene, oc om alle andre Creatur oc Jordens Vext Enfoldige Folck oc Ungdommen gantske fornøden, nyttig oc lystig at læse.*

⁸¹ *Kirkehistoriske Samlinger*, 4r. III, «Meddelelser fra Birkerød Præstearkiv», 332–342. Omtaler hvordan prekestolen ble brukt av den lokale bondeeliten som markeds plass, etter 1683 ble tillysninger forbeholdt presteskapet og kongen.

⁸² Landsverk, «Embetsmannen i norske folkeeventyr, med ei jamføring med nærskyldte eventyrtradisjonar», 125.

Overtro og folketro

Innsamlingene av folkeminner rundt begynnelsen av 1800-tallet, og etableringen av dens vitenskap gjennom folkloristikken står i sterk kontrast til måten øvrigheten betraktet allmuens fortellinger, eller «fabler», kun et århundre tidligere. Men denne kontrasten er først og fremst et spørsmål om dens vurdering og holdningen til kulturen den gjenspeiler, ikke i dens konseptualisering.

Kulturhistorikeren Peter Burke har forklart dette fenomenet som en utvikling i elitens syn på underklassene som den andre fase i reformasjonen av folket, eller «folkekulturens reform». ⁸³ I en første fase fra omkring 1500 og frem til 1650 var hovedmålet å endre praksiser og ritualer, eller å «utrydde spor etter hedendom». I den andre fasen frem til omkring 1800 vendte reformprogrammet seg mot det inderlige og moralen. Senere gjennom nasjonalromantikken, og «oppdagelsen av folket», var embetsmennesenes oppgave blitt transformert til å bevare og samle (redde) en ubesudlet folkekultur, i motsetning til tidligere reformforsøk der hovedoppgaven var å utdrive «katolsk overtro». Slik ble studiet og fortreeningen av «overtro» erstattet med et bevaringsprosjekt for «folketroen». Burke forklarer dette europeiske endringsmønsteret i elitens syn på allmuen med en kulturell splittelse og tilbaketrekning og senere oppdagelse eller gjenforening med «folket». ⁸⁴ Det er allikevel visse likhetstrekk i måten allmuen behandles på gjennom disse ulike fasene.

Det som skulle bli det folkloristiske objekt mot midten av det 19. århundret var allerede konstruert mye tidligere, i elitens behandling og konstruksjon av «overtroen». ⁸⁵ Vurderingen av den historiske verdien i den muntlig overleverte kunnskapen og dens fortidighet, delte folkloristene med dens reformatorer på 1700-tallet. ⁸⁶ Henning Laugerud har satt denne reformen av folkekulturen som et større vitensfelt, med en konstituerende funksjon. ⁸⁷

Da Erik Pontoppidan i 1736 utga *Everriculum fermenti veteris (Fejekosten)* var det som en fortsettelse av et reformprogram som Pontoppidan sporet tilbake til reformasjonen. ⁸⁸ 200-års markeringen av reformasjonen i Danmark-Norge ble markert med et intensivt

---

⁸³ Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, 207.

⁸⁴ Burke, 281.

⁸⁵ Ødemark, «Ammestuens tale: 'Overtro' og 'fabel' i Pontoppidans Feiekost og folkloristikkens forhistorie»; Amundsen, «Med overtroen gjennom historien. Noen linjer i folkloristisk faghistorie 1730-1930».

⁸⁶ Ødemark, «Ammestuens tale: 'Overtro' og 'fabel' i Pontoppidans Feiekost og folkloristikkens forhistorie».

⁸⁷ Laugerud og Ødemark, «'Superstition' in the Reformation Polemics of England and Denmark-Norway - and the Emergence of Folklore and Popular Religion», 359–65.

⁸⁸ Verket ble skrevet på dansk og utkom originalt på latin for at det ikke skulle misbrukes av allmuen, i oversettelsen fra 1923 lyder den fulle tittelen *Fejekost til at udfeje den gamle surdejg eller de i de danske lande tiloversblevne og her for den dagen bragte levninger af saa vel hedenskab som papisme; et lidet skrift, som tilsigter for en del at igengive Christendommen den Renhed. Aar 1736, den danske kirkes andet jubelaar*

reformprogram. Det var til «det andet jubelår» at også *Sandhed til Gudfrygtighed* ble spredt til rikets sogneprester fra tukthusene. Dette skriftet må tolkes som et reformprogram for *sjelen*. I innledningen til Pontoppidans katekisme ble den nye og «rene *evangelio*» satt opp mot den folkelig overleverte kulturen i spørsmål 15:

Men kan vi ikke bygge vår tro og vårt liv på åpenbaringer eller drømmer, på vår egen fornuft, på der andre mennesker har sagt eller gjort, på gamle skikker eller lignende?
– Nei, på slikt bygger vi ingen sann tro og lydighet, men bare overtro, ugudelighet og selvvagt gudsydning, som er mot Guds vilje.⁸⁹

Pontoppidan advarer mot «vår egen fornuft», men var samtidig opptatt av å avdekke «verden som bok». Allmuens fortellinger og fabler var i sin samtid gjenstand ikke bare for fortrenning, men måtte også avdekkes, og kritisk vurderes. I bekreftelsen av en rekke sjøuhyrers eksistens ble vitnemålene vurdert i deres troverdighet. Personer av rang var til å stole på, og et vitnemål med en øvrighetspersons signatur påskrevet kunne bekrefte eksistensen av uhyrer.⁹⁰

Vitensproduksjon om allmuen; dokumentpraksiser

Hvordan bemektiget presteskapet seg allmuen? Fra å primært føre fiskale oversikter over statens skyld blir både det profane og det sakrale gradvis underlagt en større kontroll under eneveldet. Øvrighetens bokføring av og over allmuen ble stadig viktigere. Presteskapet hadde siden reformasjonen gjort krav på menneskenes sjeler gjennom heksebrenninger, inkvisisjoner og inkvisisjonsprotokoller. Utover 1700-tallet ble presteskapets maktmidler og styringsteknologier over sjelene omformet.⁹¹

Fra midten av 1600-tallet ble presteskapet ilagt krav om å skape dokumenter om sine prestegjeld. Alf Kiil har kommentert hvordan sogneprestene på 1600-tallet fremdeles hadde eierskap over kirkebøkene, og at kirkebyråkratiet måtte presisere at embetsbøkene tilhørte embetet.⁹² De første prestegjeldsbeskrivelsene ble ført i kallsbøkene og oppbevart i stiftskisten.⁹³ Når en prest gikk bort var det kirkebøkene som kunne informere den nykalte presten om hva han kunne forvente seg av tiende, hva som tilhørte kirken og han selv. Gradvis utover 1600- og 1700-tallet ble stadig nye områder av kirkens virke ført inn i kirkebøkene. Ministerialbøkene, som alle prestene måtte føre, var et referat over alle handlinger som presten utførte, disse ble gradvis fyldigere, men også bruken endret seg.

---

⁸⁹ Pontoppidan, *Sannhet til gudfryktighet*, 16.

⁹⁰ Brenna, «Erik Pontoppidans natur», 96.

⁹¹ Meyer, *Visuell makt*, 72ff.

⁹² Kiil, *Arkivkunnskap*, 38–42.

⁹³ Bjerkås, *Preste- og prostearkiver*, 28ff.

I de tidligste kallsbøkene var det ikke krav om å føre lister over verken, døpte, viede eller begravede. Heller ikke i de første manntallslistene fra 1660-tallet av, av skattemessige eller militære hensyn, var skrevet på enkeltvedtak og ble ikke dannende for et regelmessig dokumentasjonsarbeid. Først på 1720-tallet fikk sentralmyndighetene oversikt over fødte og døde i Akershus stift, gjennom ekstrakter fra kirkebøkene.⁹⁴

Gjennom første halvdel av 1700-tallet tok sentraladministrasjonen i København, og regjeringsapparatet i Danske Kanselli, initiativ til store kartlegginger av kongeriket. Den nye skattematrikuleringen etter store nordiske krig var en del av flere slike initiativ. Her ble sogneprestene, med deres lokalkunnskap også dratt inn i prosessen for å unngå at bøndene underrapporterte om gårdenes skyld.⁹⁵ Matrikulering, og nedtegnelsen av arealet over det norske kongeriket ble igangsatt allerede rundt midten av 1600-tallet, og må ikke blandes med de eldre jordebøkene, som ikke var takseringer over territoriet i kongeriket, men oversikter over en eiers jordeiendom og dens landskyld.⁹⁶ Matrikkelen var et verktøy i effektiviseringen av skatteinnkrevingen, men aller viktigst innskjerpelsen.⁹⁷

Opprettelsen av en rekke nye kollegier under Danske Kanselli under Christian VI's regjeringstid intensiverte dokumentasjonsplikten for de lokale embetsmennene. Men hvordan stilte geistligheten seg til slike initiativer og hvordan ble dokumentasjonspraksisene til?

Et av flere slike dokumentasjonsprosjekter ble igangsatt i 1743 da sentraladministrasjonen sendte ut et spørreskjema med 43 punkter til stiftamtmennene i Norge. Alle embetsmenn, geistlige og verdslige skulle svare. Interessepunktene handler om alt fra grenser (spørsmål 1) og topografi (spørsmål 3-4) til dialekter (spørsmål 35/42) og kuriositeter (27/30). Målet med innsamlingen var å skape et komplett topografisk verk over helstaten. Svarene på spørreundersøkelsen ble imidlertid ikke publisert samlet.⁹⁸ Kunnskapsinnsamlingene i den tidlige opplysning sammenfaller med lærde filosofiske og statsrettslige diskusjoner om regjering.⁹⁹ Pålitelig og god kunnskap om riket var avgjørende for et rettferdig styre, og uavhengig om kunnskapen som ble produsert dannet grunnlag for utforming av politikken, var den en del av byråkratiets legitimering av eneveldet som statsform.

---

⁹⁴ Herstad, *Del I Bispelisterne som kilde til eldre norsk befolkningsstatistikk*, 16:610–11.

⁹⁵ Bjerkås, «Et nytt blick på befolkningen?», 139.

⁹⁶ Fladby, Winge, og Norsk lokalhistorisk institutt, *Den Eldste matrikkelen*, 7.

⁹⁷ Sabean, *Power in the Blood*, 202.

⁹⁸ Eriksen, *Topografenes verden*, 25.

⁹⁹ Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*, 485.

Presteskapet som utgjorde brorparten av embetsverket i Norge, var en viktig ressurs i innsamlingen av materiale. I motsetning til andre embetsmenn hadde prestene gjerne en sterk lokal forankring.¹⁰⁰ Stiftamtmanden i Akershus fremhevet at det var prestene som hadde de beste forutsetningene til å besvare spørsmålene. Dette gjaldt særlig spørsmål 18 om «Indvaanernes egenskaber, inclination og ungefærlige tall; hver amts og kiøbstæds døde og fødte i nogle af de sidste aar», lister over fødte og døde ble alt ført i mange av kirkebøkene, og fra 1735 skulle disse innberettes til biskopene.

Øystein Rian har sammenlignet de innsendte svarene fra presteskapet og sammenlignet dem med innsendelsene fra det resterende embetshierarkiet for å undersøke om embetsstanden var «moderniserende». Han argumenterer for at det med noen unntak var en uinteressert holdning som preget innsamlingen. Dette bygger han på den lave svarprosenten og innholdet i besvarelsene. Uten stiftamtmandenes purringer var det få som svarte, og innholdet var sjeldent «ganske utførlig, og heller vidtløftig end kort beskrivelse og efterretning» slik det lød i instruksens utsendt til Norge 13. April 1743.¹⁰¹ Rian deler besvarelsene inn i positive, negative, nøytrale og blandede i deres syn på allmuen. Han noterer seg at det stort sett var ringeakten som dominerte i prestenes syn på allmuen. Opplysningsprestene som dominerte mot slutten av århundret hadde var ennå ikke kommet til bygdene.

Knut Sprauten har sammenlignet besvarelsene fra danske og norske embetsmenn og finner derimot at de norske hadde en mer positiv vurdering av bøndene.¹⁰² Maria Halle har også fremhevet de positive omtalene av bøndene, men med en særlig vektlegging av beskrivelsene som ble initiert av dokumentkaperne selv.¹⁰³ Den store interessen blant senere historikere for denne innsamlingen og den nye topografien, gjennom både komparative analyser og punktstudier, viser at disse initiativene var nye. De muliggjør en studie av embetsmennes syn på allmuen. Et problem med et slikt komparativt perspektiv på de innsendte beretningene går på å klassifisere de ulike holdningene. Eksempelvis brukes «tarvelig» som et positivt ladet adjektiv i flere av embetsmennes vurderinger. Bøndene egenskaper, moral og verdi ble tolket inn i trestandslærens forventninger. De standsspesifikke forventningene vil jeg komme tilbake til i kapittel 5. Kan vi her snakke om en anerkjennende holdning med en utilsiktet ringeakts-handling som konsekvens?

---

¹⁰⁰ Næss, Falch, og Norge: Justis- og politidepartementet, *For rett og rettferdighet i 400 år*, 42.

¹⁰¹ Rian, «Embetsmennene som observatører. Likheter og forskjeller i engasjement og holdninger»; Røgeberg, *Norge i 1743*.

¹⁰² Døssland, «I kvar si verd?», 14.

¹⁰³ Halle, «Her er Qvindfolkene meget drivtigel».

Det er imidlertid ikke prestenes holdninger til innsamlingene eller undersåttene som er det fenomenale med innsamlingen, men selve innsamlingen og praksisene knyttet rundt dem – Anerkjenneshandlingen i å nedtegne allmuens karakter. Historikere har forklart 1743-initiativet på ulike vis. Kristin Røgeberg setter initiativet i sammenheng med byråkratiske nyvinninger i tiden. Etter Christian VIs tronbestigelse i 1730 hadde en rekke nye kollegier under Danske Kanselli blitt opprettet. I 1735/36 var General Landets Økonomi- og Kommerce-Kollegium blitt til, og med det var behovet for systematisk informasjon om kongeriket skapt.¹⁰⁴ Selv de prestene som hadde lite å informere om, eller ikke hadde kunnskapen til å besvare alle punktene førte de dette inn i sine besvarelser. På tross av at svarprosenten ligger under 40 % blant presteskaper, ble det skapt forventninger og påbud om denne dokumentproduksjonen. Fra sine prestekontorer ble motvillige og avmålte prester gjort til byråkrater og deres blikk mot allmuen blir rettet mot en inndeling og kategorisering bestemt fra sentralt hold.

Forvaltninger av sjelen; inskripsjonspraksisene

Organiseringen av folketellinger var ikke en enkel byråkratisk øvelse, men tvert imot en politisk handling som også grep langt inn i religionen. Folkevekst og fødselsoverskudd var en viktig militærpolitisk målsetning, samtidig ble tellingene sett på med mistenksomhet fra religiøst hold. Manntallsoversiktene på slutten av 1600-tallet telte kun menn i tjenestepiktig alder (over 12 år). De første slike tellinger av folket var numeriske og inneholder lite informasjon utover de tjenestedyktiges antall. De hadde et klart formål i å måle statens militære og økonomiske styrke.

Fra bibelhistorien var statens inskripsjonspraksis en farefull handling og syndig. I Det gamle testamentet sender Gud pesten mot Davids folk som straff etter at David forsøker å telle folket («Folketellingen og Pesten», 2. Sam. 24, 1-17).¹⁰⁵ Til tross for slike bibelske advarsler om farene som hersket over kvantifiseringen av guds barn ble det gjort stadig større innsatser for å skaffe sentrale myndigheter oversikter over befolkningen i Danmark-Norge. I 1737 kunne kommerskollegiet i København endelig tallfeste innbyggerne i riket. Basert på de innsendte bispelistene over fødte og døde ble det slått fast at kongeriket «ved 1735 Aars Udgang have befunden sig omtrent = 1160 174 Mennisker». Det omtrentlige, men spesifikke anslaget, var resultat av å anvende 29-gangeren på antallet døde ettersom «mand i Almindelighed plejer at regne, dør en aarlig af hver 30ve Personher».¹⁰⁶ Under den

---

¹⁰⁴ Innledningen til Røgeberg, *Norge i 1743*, 1:15.

¹⁰⁵ Lindhardt, *Peder Hersleb*, 1:207–8.

¹⁰⁶ Sitert etter Herstad, *Del II Bispelistene som kilde til eldre norsk befolkningsstatistikk*, 16:692.

merkantilistiske økonomiske tankegangen ble det et viktig mål å forøke folketallet. Embets- og vitenskapsmenn hadde observert at gjennom 1600-tallet var det de tettest befolkede områdene av Nord-Europa, i England og Nederland som var mest utviklet. Det var den demografiske utviklingen som ble sett på som drivkraften bak den økonomiske fremgangen og de teknologiske nyvinningene.

Vi kan allikevel ikke redusere statens interesse for befolkningen til rent statistiske betraktninger. Selv, og kanskje spesielt, i militære sammenhenger var et gudfryktig folk ansett for å være en styrke. Hærens moral og lykke var nært forbundet, og på slagmarken fremtrådte guds dom over kongeriket.¹⁰⁷ Det var derfor avgjørende at riket praktiserte den rette tro. Under Den store nordiske krig ble de svenske troppene nøye iaktatt av deres feltprester, som ikke kun skulle øke kampmoralen eller utdele nattverd og gi syndsforlatelse til de døende, men som også aktivt førte registre over soldatenes gudskunnskaper. Slike iakttagelser av menighetslemmene hadde en lengre tradisjon i Sverige, men var ennå ikke en del av det dansk-norske styringsapparatet.¹⁰⁸ Charlotte Appel hevder at allerede under Christian IV hadde det blitt foreslått av Sjællandsbiskop Resen at sogneprestene skulle registrere sognebarnas fremgang i katekismen.¹⁰⁹ Vi har allikevel ingen slike oversikter over sognebarn fra det 17. århundret fra Danmark-Norge. En av de eldste overlevende tabellariske sammenstillinger av undersåtter i Danmark-Norge ble ført i pennen av svenske feltprester i 1711.¹¹⁰ Her ble de danske krigsfangene under Den store nordiske krig hørt i deres kristendomskunnskaper og innenat-lesning/lesning i bok. I Sverige var denne kontrollen allerede strengt regulert, og i Norge ble det gjort forsøk på å ordne sjeleregistre fra 1730-tallet.

På bispevisitatsene kommer dette klart til uttrykk av Akershusbiskop Hersleb, her ble det etterstrebet ikke bare at skoleordningene og konfirmasjonen ble avholdt etter Herslebs intensjon, men også føringen av prestenes bøker. Fra Herslebs mange visitasreiser er kun visitasboken for Gudbrandsdalen prosti bevart. I tillegg er det bevart en rekke brev og enkelte dokumenter som ble skapt i visitasenes anledning. Hersleb var på to ganger på gjennomreise i Gudbrandsdalen, i 1733 og 1736. Visitasboken ble i stor grad ført av og for Hersleb selv, og er ikke skrevet som beretning om sognenes tilstand, men heller en notatbok for biskopen selv. Innholdet i visitasboken følger i stor grad tidligere og samtidige visitasbøker, her er kirkens

---

¹⁰⁷ Englund, *Poltava*.

¹⁰⁸ Pleijel, *Husandakt, husaga, husførhør och andra folkklivsstudier*, 77.

¹⁰⁹ Appel, «Printed in Books, Imprinted on Minds», 75.

¹¹⁰ *Kirkehistoriske Samlinger*, 1897-99, 4r. V. 799-800.

tilstand, inntekter og prester siden reformasjonen nedtegnet. I tillegg vurderer Hersleb klokkerne og andre medhjelpere.¹¹¹

Fra den første føringen av sjeleregistre har vi kun to instruksjer til hvordan de skulle føres. Biskop Peder Hersleb i Akershus sin instruks er bevart i en rekke kallsbøker og trykt ved utgivelsen av hans visitasbok i 1992. I tillegg er sjeleregisteret fra Salten fra 1749 ført etter Biskop Ludvig Harboes formular. Bergens biskop Ole Tiedemans skal også ha gitt instruks om føring av sjeleregistre som er bevart i hans kopibok fra 1758–62.¹¹²

Fra 1600-tallets manntallslistene til 1700-tallets sjeleregistre hadde statens interesse-felt overfor menneskene forskjøvet seg fra legemene, til å inkludere også deres sjeler. Ludvig Holberg eksemplifiserer denne tenkningen i *Natur og Folkeretten*:

Og, saasom et Menneske bestaar udaf 2de Deelee Siæl og Legeme, hvoraf den Første er Begyndelse og Aarsag til alle Menneskelige Idrætter, og den Anden bruges allene som et Redskab dertil, saa maa man have Omsorg for dem begge, men besynderlig for Siælen eller Sindet, da man derudi først indprentes Religion, at det maa troe, der er et Allerhøyeste Væsen, hvoraf andre Ting have deres Oprindelse og Bevægelse, hvilken der regiærer og forstaar alting, der ved den Naturlige Lov har befalet, hvad som skal gøres og lades, og uden Persoons Anseelse vil kræve en hver til Regnskab for sine Gierninger.¹¹³

Omsorgen for sjelen var et hovedtema gjennom hele 1700-tallet. Men det er særlig gjennom kirken og opprettelsen av nye skoler vi kan spore måtene religionen innprentes i sinnene. Ingolf Kvamen skrev i 1961 at navnet «sjeleregister» ikke er «so mystisk eller merkeleg som ein kan tykkja», og at det er synonymt med vår bruk av mennesker eller innbygger.¹¹⁴ Dette stemmer delvis for de manntallslistene som ble kalt sjelelister, men i deres funksjon og innhold er navnet ikke uten betydning. Omsorgen for sjelene, og ikke bare legemene, lå til grunn for kirkestatens nye innskripsjonspraksiser – og registrene hadde som formål å kontrollere menighetens sjeleliv.

Instruks om sjeleregister

Det går klart frem fra biskop Peder Herslebs tiltredelsesbrev til sogneprestene i Akershus bispedømme intensjonen bak føringen av sjeleregistre. I brevet datert 13. juli 1731 varsler den nyinnsatte biskopen at han snarest vil foreta sine visitasreiser. Biskopen ber stiftets proster om å svare når det sist ble foretatt visitasreiser i deres prostier. «jeg siger virkelig visiteret, med ungdommens overhøring og Kirkens Besigtelse».¹¹⁵ Om det skulle være noen tvil om hva

---

¹¹¹ Hersleb, *Biskop Peder Herslebs visitasbok*.

¹¹² Helgheim, «Sjeleregister som kjeldemateriale», 270; Se også Helgheim, «Biskop Peder Herslebs arbeid med sjeleregister».

¹¹³ «Introduktion til naturens og folkerettens kundskab (moderne dansk retskrivning) 'bd1chap4'».

¹¹⁴ Kvamen, *Sjeleregister for Gaular*, 72.

¹¹⁵ Brevene er trykt i Faye, «Biskop Peder Herslebs embedsskrivelser», 15.

som var formålet med disse reisene presiserer Hersleb: «paa mine Visitatzer skal af de unge blive reqvireret ligesaavel deris Læsning i Bog som Læsningen udenad og deris Saligheds forstand». ¹¹⁶

Det egentlige formål med visitasen var imidlertid ikke selvsagt, kirkeordinansen nevner ikke barnelærdommen med ett ord. At Peder Hersleb gir inntrykk av at formålet først og fremst er å kontrollere barnelærdommen i sognet er et varsel om visitasens nyordning. Det var i liten grad prestene som hadde stått for leseopplæringen i tiden etter reformasjonen, dette hadde i stor grad falt på klokkerne. Hersleb gjør det imidlertid klart i sine brev til sogneprestene at det er menighetens kunnskaper som skal visiteres, og at det blir liten tid til å høre prestenes prekener. Også Erik Pontoppidan gjør det klart at det er forholdet mellom menigheten og prestskapet, og katekiseringen han interesserer seg for i sitt spørreskjema til geistligheten i Bergens stift fra august 1748. ¹¹⁷

Biskopenes visitasreiser hadde siden reformasjonen vært en av deres hovedanliggender. Hva biskopene foretok seg på visitasene har imidlertid variert stort. Fra reformasjonstiden hadde arbeidsfordelingen fra før reformasjonen i stor grad blitt opprettholdt. Med kirkeordinansen fra 1536/37 kan biskopenes embetsforvaltning deles i tre etter deres bispeed: ved kirkevisitasen var det kontrollen med forkynnelsen som stod i sentrum, i tillegg skulle prestenes moral og kirkebygget vedlikeholdes. Ved skolevisitasen var det også økonomi som stod i sentrum, sammen med å forsikre seg om «den rette lære». På hospitalene skulle fattigforsorgen kontrolleres. Til visitasene i reformasjonshundreåret og gjennom 1600-tallet ble det ikke forelagt krav om å fremvise oversikter over menighetens gudskunnskaper for deres kontroll. ¹¹⁸ Kontrollene hadde begrenset seg til «herrens tjenere» og de materielle forholdene i sognet, kommentarene til allmuens tilstand begrenset seg oppmmøte og sangkunnskaper. Gjennom 1600-tallet hadde altså kontrollen med menigheten vært indirekte, og gjennom prestens budskap. Utover 1700-tallet tar derimot menigheten stadig større plass ved visitasen, og her blir deres kunnskaper tematisert.

Fra Salten i Nordland ble det i 1749 nedtegnet et «Siæle Register, over ungdommen udi Foldens og Kjæringøes Menigheder». Gjennom dette sjeleregistret «efter høyærverdige Hr Biscop Harboes Formulaer» kan vi rekonstruere og sammenligne registeret med Herslebs instruks. Ludvig Harboe var Peder Herslebs svigersønn og biskop i Trondheim fra 1743 til 1748, og hadde tidligere vært med å stifte Det kateketiske Selskab i København som hadde

---

¹¹⁶116 Faye, 17.

¹¹⁷ Neiiendam, *Erik Pontoppidan*, 2:315–17.

¹¹⁸ Hermansen, *Kirken, kongen og enevælden*, 74.

gjort katekiseringen til en disputasjonsform.¹¹⁹ I sin tid som biskop hadde han dratt på en rekke visitasreiser, men her går biskopen ikke i detalj i føringen av formularene, men flere steder kommenteres «Siæle-Registeret icke færdig».¹²⁰

I motsetning til Herslebs formular er gjengivelsen av Harboes formular identisk frem til siste kolonne. Der Hersleb anførte at det skulle anføres en tom kolonne til å monitorere sognebarnas utvikling frem til neste visitas, har presten i Salten ikke ført inn en slik kolonne.¹²¹ Det går derimot frem av Harboes visitas fra Sør-Trøndelag, i Holtålen, Singsås og Aalen den 2. februar 1747 at for å forbedre de unges lesning skulle skolemesteren «holde rigtig bog over børnenes forfremmelse og forsømmelse».¹²² Sognepresten skulle føre oppsyn med denne boken.

Når Hersleb i sitt innsettelsesbrev beordrer Akershus stifts sogneprester om å føre lister over lærdommen er dette en teknisk-byråkratisk nyvinning. I innsettelsesbrevet kommer biskop Hersleb med en klar oppfordring til sine sogneprester, de skal benytte enhver anledning til å fremme gudskunnskapenes utbredelse. Hersleb viser her både til bibelen (Petri ord 2 Epist. 1, 12. 13) og Christian Vs norske lov.¹²³

Måten Hersleb instruerte føringen av sjeleregistre gir et klart bilde av at disse var tiltenkt en biskoppelig kontroll over sognebarna. Oppdragelsen av sognebarna og ungdommens utvikling var et felles anliggende som ikke begrenset seg til husstanden. De ulike instruksene og formularene til føringen av sjeleregistrene utstyret sogneprestene med et objektiverende blikk. Her er den objektive eksistensen av verdier og dens kriterier fastsatt i allerede skapte rubrikker. Hersleb presiserer måten sjelene skal ordnes etter, her er det ikke standstillhørighet, men etternavn som skal *ordne* ungdommen og de skal bli «afdeelt i *Classer* efter deris profect».¹²⁴ Hersleb presiserer dette for prestskapet i Gudbrandsdalen prosti den 29. november 1732, før hans første visitas. Ungdommen måtte ordnes alfabetisk etter deres navn, ikke etter gårder slik de ble oppført i folketellinger eller manntallslistor: «Saa fremt det skal være til efterrettelighed for Een anden tiid, thj der skiftes ofte Tieneste».¹²⁵

---

¹¹⁹ Banning, «Det kateketiske selskab i København 1738–1745», 110–13.

¹²⁰ RA, GKI, Harboes visitasberetninger.

¹²¹ Hersleb, *Biskop Peder Herslebs visitasbok*, 86.

¹²² RA, GKI, Harboes visitasberetning 25. februar 1747.

¹²³ CVnl, Anden Bog. 7 Cap. Art 1., «Om Præsters Embede med Husbesøgelse, Omsorg for de Fattige, Sygis og Misdæderis Besøgelse».

¹²⁴ Faye, «Biskop Peder Herslebs embedsskrivelser», 16.

¹²⁵ Brev nummer 18 i Hersleb, *Biskop Peder Herslebs visitasbok*, 87.

Drøftelse i lys av anerkjennelsesteori

Utover på 1700-tallet tok øvrigheten en ny interesse for allmuen. Gjennom nye religiøse idealer om inderliggjøring ble menighetens indre liv et tema for kontroll. Det forkynte ord skulle virke hos de som hørte dem, og lesningen ble etter hvert det foretrukne virkemiddel.

Føringen av sjeleregistre var samtidig en måte å kontrollere presteskap og menighet. Instruksene for føringen gjorde det tydelig at sognebarnas læring skulle overvåkes og de skulle brukes til å sammenligne fremgangen. Ved å pålegge presteskapet å føre disse registrene, med å utstyre presteskapet med kategorier og ved å pålegge dem å nedtegne de forestillingene de måtte ha hatt fra før, ble disse nå skriftliggjort og samtidig ble presten ansvarlig for deres fremgang etter hvert også sammen med skolemesteren.

I instruksene skiller det mellom sognebarnas lesning i bok og deres salighets forstand. Det var ikke kun den rene pugge-lære slik eventyrene kan gi et innblikk i som var presteskapets instruks. Måten dette ble tolket på har sannsynligvis møtt motstand, både fra presteskap så vel som sognebarn. Å uttale ordene rett, helst på latin, men senere også dansk hadde vært et prov på ordenes hellighet. Så sent som et hundre år senere enn min undersøkelsesperiode kunne prester møte sognebarn som ikke turte å legge ut lærdommen i sine egne ord.¹²⁶ De hellige ordenes indre virkning på sjelen og dens retoriske karakter fikk forrang for grunntanken om verbalinspirasjonen under ortodoksien.

Prestenes vitensproduksjon om deres sognebarn ble ikke sammenfattet og analysert i nevneverdig grad. Hvert tilfelle ble undersøkt for seg og selv om sjelene ble ført i tabeller, ble sjelene ikke gjenstand for numeriske og kvantifiserbare analyser. Organiseringen av sjelene i tabellen var først og fremst en byråkratisk nyvinning for kontroll, ikke ennå et grunnlag for intensiv forskning på mennesket slik det skulle utvikle seg i fengslene.¹²⁷ Hersleb presiserer at han har knapp tid på sine visitaser, og tabellene blir en rasjonaliseringsstrategi for å spare biskopen tid.

I hvilken grad kan vi tolke øvrighetens nedtegnelser og nedtegnelsespraksiser som en form for attribusjon eller persepsjon? Anerkjennelsesteoretikere er uenige i hvordan vi skal forstå anerkjennelsehandlinger på et grunnleggende nivå. Med sjeleregistrene som eksempel kan vi se at begge modellene for anerkjennelse kan gi oss ny erkjennelse av disse handlingenes natur og konsekvens. Fra et attribusjons-perspektiv vil kvalitetene ved menigheten som nedtegnes eksistere kun avhengig av deres nedtegnelse. Sognebarnas

---

¹²⁶ Apelseth, *Den låge danninga*, 192.

¹²⁷ Schaanning, «Fra sjelesorg til sjelsgranskning – Prestens rolle i Botsfengslet».

leseferdigheter blir til i deres nedtegnelse av dem. En slik modell er kritisert for en radikal konstruktivisme, der skillet mellom språk og virkelighet forstørres – at sognebarna kunne lese er her uavhengig av kategoriseringen av deres leseferdigheter i «noget godt» osv. Motsatt vil en persepsjonsmodell bygge på at ferdighetene kun oppleves. Her er det imidlertid problematisk å differensiere mellom sognebarna, og de normative kriteriene blir etter en slik modell uklare. Presteskapets dommer over sognebarna blir slik forstått som representasjoner av virkeligheten. Kildeverdien av sjeleregistrene er tradisjonelt bygd på en slik forståelse av anerkjennelse.

Axel Honneths forsøk på å finne en mellomvei mellom de to modellene for anerkjenneshandlinger kan forøke forståelsen av samhandling også i menighetsrelasjonene i Norge på 1700-tallet. Honneths *moderate verdirealisme* er en modell som i større grad åpner for å se på ulike presters vurderinger av deres sognebarn. De kvalitative vurderingene er grunnet i en kontekstuell sammenheng, der aktørenes verdier gjenspeiles i samhandlingen mellom anerkjenner og anerkjent. En innlemmelse av den kvalitative formen for anerkjennelse i nedtegnelsen av sognebarnas *karakter* åpner for en differensiering mellom en erkjennelse av den andre og dens neste steg mot anerkjennelsen. I prestenes nedtegnelser av sognebarnas karaktertrekk ble disse sosialt inkludert i det religiøse liv, i en grad som eventyrfortellingene overfor impliserer.

Sammenfatning

Under statspietismen ble forholdet mellom folk og øvrighet endret gjennom nye former for anerkjennelse. Den pietistiske reformasjonen siktet seg inn mot en utdrivelse av den katolske overtroen som fortsatt bodde i befolkningen. Allmuens fabler og overtro ble under statspietismen utskilt som et problem som skulle løses. Historikere har anvendt den muntlige folketradisjonen til å se på forholdet mellom folk og øvrighet. Folkeeventyrene er imidlertid ikke egnet som beretning om forholdet mellom folk og øvrighet i tidlig nytid. Samtidig ble folket også et objekt for statens styre. Fremveksten av hyrde metaforikken i statsstyret fikk praktiske konsekvenser i møtet mellom sogneprester og sognebarn. Kongen som den øverste hyrden skulle lede folket mot den rette tro og fromhet, og prestskapet ble en viktig ressurs i dette henseendet. Statspietismen var en intensivering av denne hyrdemakten.

I dette kapitlet har jeg sett på øvrighetens behandling av undersåttene gjennom de dokumentene de skapte om sine menighetslemmer og sognebarn. Vi kan se på embetsverkets skrivepraksiser i to ulike henseender. Det ene er en vitenskapeliggjøring og kartlegging av

verden, der denne blir opplyst og opplysende. Den andre er en økt kontroll med allmuen, der tvangsmidlene blir stadig mer raffinerte. Innføringen av konfirmasjonen og den obligatoriske allmueskolen er sett på fra begge disse perspektivene. Formularene til føring av sjeleregistre er en sjanger som faller delvis mellom disse to synene. På den ene siden er funksjonen til sjeleregistrene å bedre trosopplæringen. På den andre siden fører denne kontrollen med seg en anerkjennelse av allmuen ved at allmuens attributter blir definert og kategorisert inn i nye rubrikker. En kontekstualisering av sjeleregistrene er avhengig av å leses inn i begge disse prosjektene. Dokumentasjonsarbeidet med å føre menighetene inn i sjeleregistre for å kontrollere deres lese- og gudskunnskaper var en del av en pietistisk diskurs for inderliggjøring og et oppgjør med en verdsliggjøring av sakramentene.

Dokumentene som ble skapt i visitasens anledning var ikke kun dokumenteringer av forhold, men en pågående prosess. I det sogneprestene og skolemesterne ble sendt ut i sine prestegjeld med oppgave om å føre detaljerte lister over hvert sognebarn var dette å utstyre lokalgeistligheten med nye briller å iaktta allmuen med. En nærlesning av hvordan prestene førte sine sjeleregistre er derfor en fruktbar inngang til å se på forholdet mellom lokalgeistligheten og allmuen, og hvordan det nye statspietistiske reformprogrammet fikk konsekvenser for både nye anerkjenneshandlinger, men også de kvalitative holdningene som lå bak denne registreringen. Ved å organisere, systematisere og innskrive sognebarna i sjeleregistrene ble menigheten *regjerlig* for presteskapet. Sogneprestenes dokumentering overførte makten til biskopen i spørsmål om læring og gudstro, og slik bemektiget sentraladministrasjonen seg de lokale sognebarna.

Samtidig var skriftliggjøringen av allmuens kunnskaper et ledd i en utestenging fra menighetens nattverdsfellesskap, og formaliserte et skille mellom voksen og barndom, som ungdommen kunne styres etter. Denne kontakten mellom presteskapet og sognebarna, og deres makt over individene skinner fremdeles gjennom folkeeventyrene. Gjennom katekismeundervisningens indoktrinering av en lydighetslære ble sognebarna advart mot «overtro, ugudelighet og selvvagt gudsydning».

4 Anerkjennelsens mellomnivå: Relasjoner over tid

Hvordan endret mønstrene og kvaliteten i menighetsrelasjonen seg?

I dette kapitlet undersøker jeg de skiftende mønstrene i relasjonene mellom presteskapet og menighetene under statspietismen. Blikket fra forrige kapittel som var rettet mot måtene dokumenter skapes og presteskapets nedtegnelser om menigheten forflyttes med andre ord mot hvordan disse dokumentene var virksomme i kirkebyråkratiet og omstendighetene rundt disse dokumentenes tilkomst. Hvordan kan vi karakterisere mønstrene i relasjonene mellom presteskap og menighet slik det kommer frem gjennom visitasen som kontrollfunksjon? Her vil jeg forsøke å se det varierte kildematerialet fra menighetslivet i sammenheng og diskutere avvikene og klagene som ble reist ved visitasen mot andre menighetslemmer og i andre arenaer mot sogneprestene og den øvrige lokale geistligheten. Til sammen inngikk klagemålene rundt hverandres oppførsel i det som kan betegnes som en «moralsk diskurs».

For å undersøke de skiftende anerkjennelsesmønstrene i relasjonene mellom presteskap og menighet belyser jeg både den politiske kulturen rundt kirken og måtene statsapparatet forsøkte å sivilisere innbyggere og seg selv på. Utover 1700-tallet ble det stadig viktigere for kirkestaten å utdanne gode kristne og aktive borgere. I økende grad ble katekisasjonen det foretrukne virkemiddel for innprenting av de religiøse idealene gjennom pugging av katekismen. Sjeleregistrene som jeg har redegjort for i kapittel 3 var en del av slike initiativ i å etterse katekiseringens effekter, registrene førte opp både deres gudskunnskap og moral – og disse stod i nær forbindelse. Samtidig med at den sosiale og religiøse kontrollen med hjorden ble intensivert ble også hyrdene satt under stadig større søkelys.

Fra lokal- og kirkehistorien kjenner vi en rekke konflikter mellom geistlighet og lokalsamfunnet. Konflikten i lokalsamfunnet kan tjene som inngang til hva som var forventet oppførsel, og måtene de ble behandlet på inngår i det som kan betegnes som en diskurs rundt hyrdemakten. Prestene som lå i strid med sine sognefolk ble både assistert og kontrollert av deres proster og biskoper. Etter kirkekollegiets opprettelse blir deler av denne kontrollmyndigheten forflyttet fra prostene og biskopene og til Danske Kanselli i København. Stridighetene i lokalsamfunnet kunne være langvarige, og både tinget, prosteretten og domkapittelsretten kunne bli dratt ut i langvarige prosesser. Denne oppgaven er allikevel avgrenset fra den juridiske sfæren. Det var hovedsakelig klagemål rundt sportlene og tienden som falt inn under den geistlige jurisdiksjon, men her går det et uskarpt skille – og prestenes

embetsforsømmelse var en av hovedårsakene til at prestene ikke fikk den tienden de mente å kunne gjøre krav på.

Å danne seg en representativ, syntetisk-normativ oppfatning av forholdet mellom presteskap og menighet er ikke formålet med dette kapittelet. Det er derimot interessant å belyse hvordan geistligheten selv forsto sin rolle og fremtreden, og hvordan den impliserte allmuen i sitt virke. Øvrighetens vurdering av relasjoner mellom folk og stat og tiltakene de setter i verk for å bedre disse er objektet for denne undersøkelsen. Diskursen rundt normbrudd, slik den ble engasjert av overøvrigheten har satt spor i både kirke-, sosial- og lokalhistorien. Det er særlig i bygdebøkene vi finner igjen dommene over de lokale embetsmennes dyktighet og moral.

Under biskopenes visitaser ble prestens «levned» og autoritet i lokalsamfunnet et tema som ble tatt opp.¹²⁸ Her ble allmuen oppfordret til å angi prestene for drukkenskap eller annen embetsforsømmelse. Det var allikevel i liten grad allmuen som er den engasjerende part, men som pliktskyldig adlyder og svarer på biskopens spørsmål. Ved visitasen inngikk allmuen i en «moralsk diskurs». Samtidig skulle også biskopene assistere sogneprestene i å få skikk på menighetslemmer som ikke anerkjente prestens autoritet. Denne dobbeltheten ved visitasen og dens funksjon som moralsk arena vil ses i sammenheng med dens politisering. Biskopenes visitasreiser var i liten grad konstituerende for en politisk kultur – men i stor grad en form for «offentlighet». Hvilke aspekter ved menighetslivet er det kirkebyråkratiet interesserer seg for ved visitasen? Hva slags former for anerkjennelse – og hvilken rolle spilte menigheten i dette byråkratiske apparatet?

Allmuens muligheter til å klage på deres sogneprester var ikke avgrenset til den årlige prostevisitasen eller uregelmessige besøk av biskopen. Selv om det ikke skulle gå mer enn tre år mellom hvert besøk av en biskop var dette i liten grad overholdt i Norge. Klagemål mot embetsmenn kunne også leveres som supplikker. Visitasen må altså ses i relasjon med andre kanaler for å uttrykke misnøye med embetsmenn. Hverken supplikkinstitusjonen eller visitasen kan forstås uten å se dem i sammenheng. I førstnevnte henvendte man seg offisielt til kongen, men det var kun svært få som nådde fram til kongen med deres klager. På visitasen var det derimot biskopen eller prosten som var adressaten, men denne konstellasjonen endrer seg etter 1737, da også visitasberetningene skal sendes til København.

Klagene på embetsmenn blir med andre ord ikke tolket inn i et skjema om prestekritikk, men som en del av eneveldets ideologiske apparat. Konflikter i lokalsamfunnet ble

---

¹²⁸ Se særlig Herslebs visitasbok for Gudbrandsdalens Prosti 1733–1736, og dette kapittelet under «Føringen av klagemål».

under statspietismen hevet til de høyeste statsorganer, og med opprettelsen av Generalkirkeinspeksjonskollegiet under Danske Kanselli i 1737 ble det oppfordret til å angi «onde hyrder».

I dette kapittelet ønsker jeg ikke å gjøre en normativ vurdering av forholdet mellom presteskap og menighet over tid, men heller undersøke disse relasjonenes betingelser og deres funksjon i eneveldets byråkrati. Jeg retter søkelyset mot saksgangen i allmueklagene, slik de ble nedtegnet og måtene kirkebyråkratiet forvaltet disse. Hvordan interagererte kirkebyråkratiet med allmuen?

Visitasen som politisk forum og sosial arena

Visitassbøkene fra reformasjonshundreåret og utover 1600-tallet er viktige kilder til både kirkepolitikk og folkelig religiøsitet i europeisk historie.¹²⁹ Biskopenes visitaser var et ledd i ensrettingen av kirkepolitikken og kontrollen med sogneprestene. Fra reformasjonen og utover i tidlig nytid endrer bispevisitassene karakter, fra å primært være en manifestering av biskoppelig makt og kontroll med de materielle forholdene rundt kirken til å i større grad innlemme menighetslivet og sentrere seg rundt relasjonene i menighetsfellesskapet.¹³⁰ I de eldre visitassbøkene berettes det om helgenkulturer og motstand mot reformer av kirken.¹³¹ Under statspietismen blir i tillegg visitassberetningene en del av kirkebyråkratiets styringsapparat. Her ble kontrollen med menighetens religiøsitet et større tema, slik føringen av sjeleregistrene i det foregående kapittelet vitner om. I motsetning til de eldre visitassbøkene skulle biskoper etter Generalkirkeinspeksjonskollegiets opprettelse i 1737 sende inn deres beretninger. Vi må derfor skille mellom visitassberetningene slik de ble nedtegnet i perioden frem mot 1737 og de visitassinberetningene som ble innsendt til Danske kanselli etter 1737. Mottakerne av sistnevnte var ikke fremtidige biskoper som kunne bruke visitassbøkene som et kart og som forventning om kirkens tilstand og kollekt, men et sentralt organ for samordning og kontroll med både menighetsleddene, men først og fremst den lokale geistligheten.

Utover på 1700-tallet og frem mot midten av 1800-tallet ble kontaktflaten mellom øvrighet og undersåtter og borgere, flere. De tradisjonelle offentlige arenaene, med bygdetinget, gudstjenesten, visitasen og supplikken ble supplert med nye arenaer i form av

---

¹²⁹ Burke, *The Historical Anthropology of Early Modern Italy*; Greenshields, «An introduction to the pastoral visit project: Between two worlds, 1560–1720».

¹³⁰ Hermansen, *Kirken, kongen og enevælden*, 88.

¹³¹ Laugerud, «En bispevisitass i Sandsvær 1595».

representative kommisjoner og senere også kommunestyre.¹³² I nyere forskning har menighetsrådene og den politiske kulturen rundt kirken blitt anført som roten til lokaldemokratiets fremvekst på 1800-tallet. Det lokale selvstyret som ble innført med formannskapslovene i 1837 hadde en lengre forhistorie gjennom de nye representasjonsformene som vokser frem i offentlighetene rundt kirken og kommisjonene.

En rekke av kirkens tidligere oppgaver blir utskilt i egne organer gjennom kommisjonsordningene. Her hadde presten en hevdvunnen rolle som formann i kommisjonene. Frem mot 1800-tallet blir kirkens tidligere sosiale funksjoner innsnevret mot det tydelig religiøse, og den politiske makten blir gradvis overført, eller tilbakeført til lokalsamfunnene. I kommisjonene ble allmuerepresentanter satt til å representere sine menighetslemmer, og denne representasjonsformen dannet grunnlaget for den politiske kulturen i Norge etter 1814 og 1837. Trond Bjerkås forklarer denne utviklingen i et nytt syn på frihet som gjør seg gjeldende fra 1840-tallet, mens frihet under eneveldet ble forstått som «lastenes frie spillerom», ble frihet derimot en forutsetning for ansvar.¹³³ Et hundreår senere var det med andre ord «en ny konfigurasjon av forholdet mellom stat og samfunn» som gjorde seg gjeldende. Bjerkås hentyder at denne sammensetningen er grunnleggende for moderniteten.

Interaksjon mellom sentralmakten og lokalsamfunnet stod sentralt i den sosialhistoriske forskningen på 1980–90-tallet. Her ble statens inngripen i lokalsamfunnet studert gjennom interaksjoner, men en stor avgrensning ved denne forskningen var utelukkelsen av kirken og prestene.¹³⁴ Fra Sverige er det senere gjort studier av visitasen både som grunnlag for lokaldemokratiet, men også som sosial arena.¹³⁵ Bjørn Furuhausen og Marie Linstedt Cronbergs avhandlinger ser videre på fellesskapene rundt kirken som en inngang til sosialhistoriske spørsmål.¹³⁶ Det foreligger imidlertid ingen nyere studier av sosial samhandling med menighetsfellesskapet som utgangspunkt i Norge.

Allmue og menighet overfor presteskapet

Kollektivbetegnelse, og bruken av dem, var en del av konstruksjonen av både motsetninger og fellesskap i lokalsamfunnet. Begrepet allmue betegnet den skattebetalende husfaderen,

---

¹³² Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?*, 63.

¹³³ Bjerkås, 123.

¹³⁴ Gustafsson, *Political Interaction in the Old Regime*, 6:166.

¹³⁵ Aronsson, *Bönder gör politik*; Furuhausen, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän*; Cronberg, *Synd och skam*; Larsson, *Biskopen visiterar*. Peter Aronsson, «Bönder gör politik: det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850», *Bibliotheca historica Lundensis* (trykt utg.) (Lund, University Press, 1992).

¹³⁶ Furuhausen, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän*; Cronberg, *Synd och skam*.

mens menigheten omfatter derimot også husmenn, kvinner, barn, tjenere, minoriteter – og øvrigheten. Trond Bjerkås har argumentert for at denne forskjellen i begrepslig innhold bevisst viskes ut utover 1700-tallet, og at menighetsbegrepet vokser seg inn også i den sivilrettslige sfæren.¹³⁷

Bjerkås viser i sin doktorgradsavhandling om allmuen deltagelse i offentlige sammenkomster at det var øvrighetens vilje som trumfet gjennom, også ved visitasen. Når menigheten ble hørt var dette hovedsakelig i spørsmål der overøvrigheten hadde felles interesser med allmuen. Vi kan her skille mellom to sakstyper, den første om økonomiske spørsmål og finansieringen av skolevesenet og kirken og en annen sakstype som omhandler lokalgeistlighetens embetsførsel. I sistnevnte hadde menigheten betydelig innvirkning på det politiske feltet hevder Bjerkås.¹³⁸

Føringen av klagemål

Den nære forbindelsen mellom aktørene i den moralske diskursen på visitasen går frem av Pontoppidans visitasberetning fra 1748: «Da menigheden intet klagede offentlig over Hr Haberdorf, og jeg spurde ham, om hand havde noget klagemaal mod noget Lem af Menigheden svarede hand ja». ¹³⁹

Sammenstillingen mellom klagemålene i relasjonen mellom menighet og prest kan sammenlignes med måten klagemål ble nedtegnet i de eldste visitasbøkene. I Jens Nilssøns visitasbok fra 1594 får vi et helt annet inntrykk av gangen i klagemålene:

effter predicken examineret hand folckit och haffde sin formaning om Gudz ords hørelsse, lydighet imod øffrigheden oc deris sogneprest och andre gode dyder. Och siden spurde dem til om deris songeprest om de klagede noget paa hannem da suarede de endregtlige ney, men de tackede hannem all ære och gaat.¹⁴⁰

Her er det en tydelig karakter av samfunnsordenens manifestasjon, og kommunikasjonen mellom øvrighet og allmuen er bydende og ikke-diskuterende. Fra de eldre visitasene ble det ikke reist en moralsk diskurs slik vi kjenner den fra de senere visitasberetningene. På 1500- og 1600-tallet var visitasen også en kontroll av forholdet mellom hyrde og hjorden, men diskursen rundt denne konstellasjonen var dominert av en lydighet mot øvrigheten, der klagemål i liten grad ble fremstilt for biskopen.

---

¹³⁷ Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?*, 70–72; 187–89.

¹³⁸ Bjerkås, 122.

¹³⁹ Pontoppidans visitasbok «Extract af min Visitations Journal», Bergen Stift, 1748. Riksarkivet: RA/EA-3026/Ea/L0001/0004

¹⁴⁰ Jens Nilssøn og Nielsen, *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*, 137.

I den norske forskningen omkring forholdet mellom øvrighet og folk i tidlig nytid har interaksjon og konflikt-perspektivet blitt oppstilt som motsetninger.¹⁴¹ Den kvalitative karakteren på møtene ved visitasen er en type kontakt som kjennetegnes av at disse er møter «öga mot öga».¹⁴² Ved visitasen i 1748 insisterte allikevel Sognepresten i Nykirken i Bergen, Matthias Albert Haberdorf, på å ikke fremme sine klagemål muntlig ettersom sognet var stort og mange var fremmøtte. Irettesettelser skulle ifølge Luther skje under fire øyne, å navngi syndere i visitasens fulle offentlighet ville være ensbetydende med å bryte med det åttende bud.¹⁴³

En enstemt menighet?

Allerede i Trondheims biskop Eiler Hagerups første innberetning til general-kirkeinspeksjons-kollegiet den 27. mars 1738, etter hans avlagte visitasreise fra Dalene prosti, får vi et innblikk i menighetslivet og måten visitasen blir brukt som kontrollmiddel i og mot menigheten og som en forsterker for *kirketukten*. Den nye skolemesteren i bygda var vel ansett blant den talende allmuen på visitasen, men menigheten kan ikke ha vært samstemt i sin dom over skolemesteren:

Almuen vidnede, at hans flid er upaaklagelig, men at Reinfoelched er meget vanartigt. De trodser og truer ham. De overløber til Jemtland for at undgaa ham. De foragter all hans flid for Dem – Saa at bønderne har seed og hørt hans graad og klage derover.¹⁴⁴

Dette vitnemålet fra Tydal i Trøndelag viser hvordan bispevisitasen var en arena for lokal samhandling, der uoverensstemmelser i menigheten utspilte seg. Innordningen av samene i Trøndelag har en lenger forhistorie, og klassifiseringen er vekslende.¹⁴⁵ Bondeallmuen stod mot «Reinfoelched», og kirken var en arena der konfliktene i menighetene utspilte seg. I Røros to år senere er den vikarierende biskop Ludvig Harboe på visitas i Tydal. Han rapporterte at skolemesteren «betienner Finne folchet tillige under Sogneprestens tilsyn». Hagerup hadde på sin visitas beordret sognepresten om å «undersøge» forholdet. Her ser vi hvordan den talende allmuen og øvrigheten i stor grad fatte kunne felles interesser, og at visitasen var en arena for konflikthåndtering i lokalsamfunnet.

En toveis antagonistisk fortelling om forholdet mellom øvrighet og undersåtter blir derfor en fordreining av motsetningene som utspilte seg i lokalsamfunnet. I den moralske

---

¹⁴¹ Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?*, 103.

¹⁴² Larsson, *Biskopen visiterar*, 7:7.

¹⁴³ Koefoed, «Den gode kristne og den gode borger», 218.

¹⁴⁴ «Aarlig Visitatz Relationer fra Trondhiems Stift» i Tydal Kirke, RA, Visitatsberetninger.

¹⁴⁵ Opsahl, Winge, og Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, *Finnemantallet 1686*, 11–13.

diskursen som allmuen inngikk i ble det ikke gjort uttrykk for konkurrerende oppfatninger av det gode.

Praktisering av kirketukten

Kirketukt eller kirke-disiplin var en metode for oppdragelse av menigheten. Prestens refsels og sanksjonsmidler var lovfestet og skulle benyttes for å bedre liv og lære hos den enkelte. Den var «et redskap for politisk og ideologisk ensretting og moralsk disiplinering av enkeltmennesket».¹⁴⁶ Måtene kirketukten i praksis ble forstått og utøvd, og måtene det virket hos individene har derimot variert.

Det private skriftet, med den private syndsbejnelsen i fokus og med målet om frelse kunne gis ved en lovnad om forbedring. Det private i relasjonen til presten hadde siden middelalderen blitt vektlagt i kirkens syndsforlatelse fra middelalderen av. Det hemmelige og private skriftet skulle helst skje med en og samme skriftefar, denne kontrollmekanismen overfor menigheten skulle unngå hykleri og sørge for forbedring hos den enkelte. Skriftemålet gjorde botferdig og ga adgang til nattverdssakramentet. Slike lovnader om forbedring etter den kristne morallære måtte bøtes med gaver til kirken i form av avlat eller pilegrimsferder. Botsdisiplinens utvikling frem mot reformasjonen mistet i stor grad sin funksjon som oppdragelsesverktøy da kirken solgte avlatsbrev for fremtidig begåtte synder. Ved reformasjonen ble de verdslige sanksjonsmidlene avskaffet og prestskapet stod igjen med å nekte sine menighetslemmer fra deltagelse i nattverden, og på permanent basis ble dette kalt det lille bann (ex minor). Ekskommunikasjonen, det store bann, ble avskaffet, men senere gjeninnført som ytterste konsekvens medførte utelukkelse «af Guds Menighed og Samqvem» (ex. maior). Det ble allikevel ikke praktisert på 1700-tallet.¹⁴⁷ Utover 1600-tallet og inn mot 1700-tallet endret prestskapet og folkets holdning til frelsen seg, og botsdisiplinen ble en integrert del av kirkestatens myndighet over befolkningen.

I første bind av *Seksualitetens historie* utgjør de katolske skriftefedrene i middelalderen en sentral rolle i deres språkliggjøring av synden. Gjennom syndens stipulering i håndbøkene for skriftefedrene ble makten til å sette ord på de forbudte gjerninger en handling som grep inn hos individet. Foucault tillegger her særlig skammen en sentral rolle.¹⁴⁸ Arnved Nedkvitne hevder at seksualitet går fra å være et teologisk anliggende til et juridisk i

---

¹⁴⁶ s.v. «Kirketukt» Imsen og Winge, *Norsk historisk leksikon*, 200.

¹⁴⁷ s.v. «Bannlysning» Imsen og Winge, 33–34.

¹⁴⁸ Foucault, *Seksualitetens historie*.

perioden mellom 1670–1734 og at i perioden etter 1732 blir det en privatsak.¹⁴⁹ Statens disiplinering av den utenomekteskapelige seksualiteten hadde tiltatt utover 1600-tallet, men blir ifølge Nedkvitne nedbygd allerede fra 1687, med avskaffelsen av det offentlige skrifte for ekteskapsbot. Videre skriver Nedkvitne at «Logikken i den nye [opplysningstidens] rettstenkinga skjøv vanlige leiermål ut av lovene og rettssalene og inn i privatsfæren.»¹⁵⁰ Det er allikevel ikke slik at vi kan utskille en avsondret privat sfære fra den sivile og utelate menighetsfellesskapet med presten som hyrde. Det var ikke kun en ny rettsorden som drev frem den nye konstellasjonen mellom verdslig og åndelig myndighet, og det angikk det offentlige og det som tilhørte det private, men en ny religionsforståelse som la vekt på inderliggjøring.¹⁵¹

Erling Sandmo skriver om skriftemålets utvikling at det «som etter den nye lutherske læren skulle ha vært et forhold direkte mellom Gud og den enkelte troende, ble etter hvert et forhold hvor myndighetene trådte inn og stilte seg i døren mellom det jordiske og det himmelske».¹⁵² Denne *nøkkelmakten* som presteskapet utøvde, makten til å ekskludere menighetslemmer fra det hellige fellesskapet i kirken – og i forlengelsen det salige i etterlivet, ble under statspietismen et sentralt stridsspørsmål. Allerede med Syvstjernen hadde tilgangen til alterets sakrament skapt furore, da prestene på Nord-Møre hadde nektet «forargelige lemmer» adgangen til herrens bord. Her var det et nytt syn på skriftemålet som en trøst, fremfor en verdslig straff som tok forrang.

Da sognepresten på Toten, Ole Hannibal Hoff, i 1734 hadde utestengt dragon Niels Olsen Majer fra nattverden vakte dette oppstyr. Hans overordnede, general Rømling, formidlet klagen på presten til biskop Hersleb. Her ble Hoff anklaget for å bedrive avlatshandel, «at fordre Penge for Absolutionen».¹⁵³ Hersleb presiserer at disse klagemålene, om penger som skulle gis til de fattige og sakramentets nektelse, må adskilles og at en sammenstilling av disse klagemålene var «saa haard og horribel, at jeg strax ved Giennemlæsning holte den utrolig og ugrundet».¹⁵⁴ Hersleb insisterer på at slike klagemål mot prester skal fremføres for prosten eller reises på visitasen:

da jeg selv i den Tiid har været paa Toten i 3 Dage og i Kierken om Søndagen, da jeg nærværendes kunde hørt begge Parters Paastand og Tilsvar, og da paa mit Embedes Vegne

---

¹⁴⁹ Nedkvitne, *Ære, lov og religion i Norge gjennom tusen år*, 243ff.

¹⁵⁰ Nedkvitne, 251.

¹⁵¹ Bjerkås, «'Christendom henhører ikke til udvortes Tvang': Kirketuktens avskaffelse og eneveldets styringsmentalitet», 229.

¹⁵² Sandmo, *Mordernes forventninger*, 34.

¹⁵³ *Kirkehistoriske Samlinger*, 5r., VI, «Norske Kirkesaker», 664.

¹⁵⁴ *Kirkehistoriske Samlinger*, 5r., VI, «Norske Kirkesaker», 664.

dediceret efter Sagens Beskaffenhed bædre end nu efter den eenes Beskyldning og den andens Benægtelse [...]»¹⁵⁵

P.G. Lindhardt skriver i biografien om Hersleb at det stod biskopen klart «at præsterne var herskesyge og fandt det *lettere at anvende disciplinen end at omvende med Guds ord*».¹⁵⁶ Beskyldningene om sognepresten på Totens herskesyke sirkulerte blant menigheten og dukker opp igjen i bygdebøkene. Her omtales Hoff som «en overmaade streng og herskelysten prælat – rigtig en bygdepave».¹⁵⁷

Allikevel gir biskopen sognepresten rett i å holde soldaten fra sakramentet, «det er høyst at beklage, at dette skeer af saa faae».¹⁵⁸ Hersleb utbroderer bakgrunnen for soldatens klage i sitt svarbrev til generalen:

I det heele Land, men allermest i Oplandene, er en allmindelig Klage, ja ret Jammerskrig, iche allene af alle Præster eenstemmig, mens af Husbonder, Madmødre og alle, som Huusholdning paa Lande hafve, over deres Tienistefolks og Ungdoms Libertinage, at de, naar Løverdags Middag er gaaet, iche meere ville vide af deres Husbonds Gierning, men paastaar som en Ret, at de da kand gaae og giøre, hvad de vilde, samler sig saa en stor Hob af begge Kiøn tilsammen nu paa en nu paa anden Gaard Løfverdags Aften, driver Natten bort med Spill og Dans [...]»¹⁵⁹

Utskeielsene på lørdagene blir synlige på gudstjenesten dagen derpå, men Hersleb – og i videre utstrekning også Hoff – tenker særlig på «naar Rusen [...] begynner at tage Overhaand» og «det forfærdelige Horerie» som førte «Guds Dom over Landet».¹⁶⁰ Slike beretninger om ungdommens utskielser ble det også innberettet om til generalkirkeinspeksjonskollegiet: «At thing holdes Løverdags, til langt ud paa Naatten, At Ungdommenaf begge kiøn samler sig i Vaagestuen, og dantzer omkring (...)» kunne biskop Harboe innberette fra Trondheim.¹⁶¹

En utskillelse av en privat og en offentlig sfære, der seksualiteten og individets moral inngår blir dermed å overse den moralske diskursen som rådde i menighetsfellesskapet. Under statspietismen ble prestens makt som portvokter til det salige understreket, men rollefordelingen og midlene prestene rådde over ble innsnevret.

Åpenbare synder skulle fremdeles straffes i det offentlige. Ved kongelig forordning av 23. desember 1735 ble kirkedisiplinen innskjerpet og pengebøter godtatt som erstatning for det offentlige skrifte for både militære og sivile med kongelig dispensasjon.¹⁶² Men synet på straffen og skriftemålet var allerede i endring.

¹⁵⁵ *Kirkehistoriske Samlinger*, 5r., VI, «Norske Kirkesaker», 662–3.

¹⁵⁶ Lindhardt, *Peder Hersleb*, 1:268.

¹⁵⁷ Kubberud, *Nogle oplysninger om sognepresterne i det samlede Totens kald efter reformationen*, 39.

¹⁵⁸ *Kirkehistoriske Samlinger*, 5r., VI, «Norske Kirkesaker», 667.

¹⁵⁹ *Kirkehistoriske Samlinger*, 5r., VI, «Norske Kirkesaker», 664–5.

¹⁶⁰ *Kirkehistoriske Samlinger*, 5r., VI, «Norske Kirkesaker», 665.

¹⁶¹ RA, GKI, Harboes visitasberetning, 25. februar 1747.

¹⁶² Oppegaard, *Kirketukt ved nattverden*, 27; Viken, «Hedre din far og din mor», 326.

Prestens påtalemyndighet og påtale-tvang

Den ytre kirketukten, med gapestokken som det tydeligste eksempelet på den ytre tvangen som straffen utgjorde ble gjennom 1700-tallet gradvis avskaffet. Selv om det var tinget som dømte til straff ved gapestokken, ble disse satt opp på kirkebakkene, til spott for menigheten om søndagen.¹⁶³ Hersleb instruerte sine sogneprester om at den verdslige straff var forbeholdt den verdslige arm, men at denne skulle arbeide sammen med prestene. Prestene skulle først og fremst arbeide gjennom sine «synderenes samvittighed», men dersom menighetslemmene motsatte seg prestene eller ikke gjorde tegn på å forbedre kunne også fogden involveres.¹⁶⁴ Det var imidlertid ikke slik at vi kan skille skarpt mellom den verdslige og den åndelige straff, og flere av prestene og biskopene synes ikke å ha gjort dette.¹⁶⁵

Det er allikevel en avgrensning mellom den indre og den ytre kirketukten som presiseres i perioden. Trond Bjerkås har skrevet om betenkningene om kirketukten og finner at den tradisjonelle kirketukten, med utelukkelsen som virkemiddel og det offentlige skriftemål som ytre straff ble kritisert for å ikke bøte på syndens indre karakter. Skriftemålet ble med den pietistiske innflytelse forstått som et nåde-middel, og ikke som straff. På sine visitasreiser i Gudbrandsdalen beretter biskop Hersleb om måten det private skriftet forsøkes å bli innført i sognekirkene, «men ingen kom frem».¹⁶⁶ Kirkedisciplinen ble ikke overlatt til menighetslemmene alene, men ble også påført det vi vil karakterisere som tvang, der prestens myndighet grep langt inn i sjeleflokkens liv.

Arvid Evjen Andersen har undersøkt måtene de ulydige barna ble disiplinert av husholdet i samarbeid med presteskapet. Oppdragelsen av barneflokkene var ikke forbeholdt husstanden, men ble med statspietismens opprettelse Tukthus i stiftsbyene også et større ansvar hvor presten grep inn, også mot foreldrenes vilje.¹⁶⁷ Omsorgen for barna, og oppdragelsen var ikke forbeholdt husstanden. Grensene mellom hustukten og kirketukten grep med andre ord inn i hverandre, og både prest og husbonde hadde myndighet til å pålegge mulkt for uskikk for sine underordnede.

Under statspietismen arbeidet prestene som sjelehyrder i samarbeid med verdslige myndigheter. Ansvar for å lede innbyggerne mot det rette lå på presteskapet, og midlene var ikke begrenset til det frivillige.

---

¹⁶³ Thinn, «Gapestokken som sanksjonsmiddel».

¹⁶⁴ Lindhardt, *Peder Hersleb*, 1:270.

¹⁶⁵ Bjerkås, «'Christendom henhører ikke til udvortes Tvang': Kirketuktens avskaffelse og eneveldets styringsmentalitet», 227–31.

¹⁶⁶ Visitas i Faaberg 8. januar 1733 i Hersleb, *Biskop Peder Herslebs visitasbok*, 14.

¹⁶⁷ Andersen, «Problembarn 1741-1771», 61–77.

General-Kirke-Inspeksjons-Collegie (1737–1791)

Generalkirkeinspeksjonen ble opprettet ved kongelig reskript den 1. oktober 1737. Kirkeinspeksjonen skulle «bestandig have Opsigt med Kirken og Geistligheden».¹⁶⁸ – Men ble opphevet allerede i 1791 da pengebevilgningen falt bort.¹⁶⁹ Etter kongens patent fikk kollegiet ansvar for sensuren av religiøse skrifter og oppsynet med menighetene gjennom årlige beretninger. Kollegiet skulle etter den originale patenten også kontrollere at geistligheten ble utdannet, kontrollert og ordinert på korrekt vis. I tillegg skulle kollegiet sørge for at «Geistligheden befries for endeel dem paaliggende verdslige Forretningers Byrde og Ansvar» og skal «renses fra de aabenbare forargerlige Lemmer», men fikk ingen domsmyndighet i geistlige saker. Kallsretten forble også i Danske Kanselli slik Erik Reitzel–Nielsen har vist.¹⁷⁰

I instruksen for det nye kollegiets virkeområde fra 15. november 1737 ble det videre presisert i 21 punkter hvilken myndighet og oppgave det nye kollegiet skulle besitte.¹⁷¹ Kirkekollegiet overtok ansvar for saker som tidligere hadde falt inn under andre departementer, men overtok også deler av biskopenes tidligere tilsynsfunksjon.¹⁷² Med kirkekollegiets opprettelse ble den allmuens anonyme klagekanal forsterket, og biskopenes arbeidsoppgaver ble delvis overført til sentraladministrasjonen i København.

Klagene mot presteskapet hadde på 1600-tallet blitt formidlet enten på tinget eller gjennom de kirkelige domstolene. Verdslige saker, og uenigheter om tienden ble ført for tinget, mens andre saker blir ført for prostene og kapittelsretten.¹⁷³ Prester som misbrukte makten til å ekskludere menighetslemmer kunne bli stevnet, og fradømt prestekall. Erlend Hammer har argumentert for at på 1600-tallet var den kirkelige jurisdiksjon hard mot prester som hadde begått feil overfor allmuen, og at de kunne idømme prester kraftige dommer for å vise rettferdighet. Maktmisbruk, der den ble oppdaget hadde blitt slått hardt ned på av domstolene. Allikevel var det en allmenn frykt for «onde hyrder», og historier om prester som kalte inn rabbinere på dødsleiet ble referert i kirkekollegiet.¹⁷⁴

---

¹⁶⁸ Patent den 1. oktober 1737 i Schou, Norge, og Danmark, *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne*, 296–99.

¹⁶⁹ *Kirkehistoriske samlinger* 3r. V. 1886, 71–78.

¹⁷⁰ Reitzel–Nielsen, «Nogle bidrag til generalkirkeinspeksjonskollegiets historie», 504.

¹⁷¹ Instruks den 15. november 1737 i *Historiske samlinger og studier* IV, 1902, 222–234.

¹⁷² Horstbøll, *Læsning til salighed, oplysning og velfærd: Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 1700 og 1800-tallet*, 121–24.

¹⁷³ Hammer, «Folk, prest og domkapittelrett i Osloe oc Hammers sticter på begynnelsen av 1600-tallet», 109–16.

¹⁷⁴ DA. GKI, «Diverse saker, II. Om Seminarium Theologicum».

Fra perioden umiddelbart etter det som kalles «kirkekampen» i Danmark 1736, foreligger et stort materiale angående presteskapets embetsførsel.¹⁷⁵ Etter kirkekollegiets opprettelse ble det anledning for en sterkere kontroll med det lokale presteskapet, slik det kom frem av instruks for kollegiets virkeområde.¹⁷⁶ Det ble åpnet for at sentralmyndighetene i København skulle føre tilsyn med prestestanden, i tillegg til prostene og biskopene. Klagene som ble sendt fra både Danmark og Norge åpnet for en anonymitet som verken bispevisitasen eller supplikkvesenet tidligere hadde gjort.

Historikerne Mykland og Steen har hevdet at nordmennene nøyte en stor grad av rettssikkerhet under dansketida og har vist til den utbredte bruken av supplikker, og det mangfoldige supplikk materialet. Studier av supplikkbøkene har allikevel i liten grad legitimert en slik konklusjon. Supplikkvesenets institusjonelle organisering lå i veien for allmuens gehør. Øystein Rian hevder at supplikkvesenet først og fremst forble som en legitimering av et autoritært regime, og var en integrert del av eneveldets styringsapparat.¹⁷⁷ Supplikkvesenets institusjonelle organisering viser at, selv om klagemål kunne være effektive, ble det vanskeligere å nå frem med disse. Instansene en supplikk skulle innom før den nådde sin konklusjon var sannsynligvis et effektivt hinder for supplikkvesenets påvirkningskraft på politikken. Å levere supplikkene i egen person ble en etablert praksis, men også forbudt.

Det er godt dokumentert og et ofte gjentatt mantra at den norske allmuen var kongetro, og at regime-kritikk var en sjelden affære. Det kom allikevel protester mot kongens tjenestemenn angående deres embetsførsel, og disse klagene ble tatt med det største alvor av det byråkratiske apparatet. Kritikken mot embetsmenns livsførsel var imidlertid aldri noen trussel mot den dansk-norske helstat, men tvert imot en del av eneveldets legitimering. Onde hyrder var et allment begrep, og gjennom katekismeforklaringene ble både pliktene overfor øvrigheten så vel som øvrighetens begrensninger kodifisert og formidlet.¹⁷⁸ At adelen var korrump, grådig eller ondsinnede var en del av legitimeringen bak avskaffelsen av det danske riksrådet, og en integrert del av eneveldets legitimering. Embetsstanden måtte derfor nøye granskes, og med Kirkekollegiets opprettelse ble korrupsjonskommisjonene en vedvarende realitet.¹⁷⁹

---

¹⁷⁵ Lundbye, *Kirkekampen i Danmark 1730-1746*.

¹⁷⁶ Se §8. I instruks den 15. november 1737 i *Historiske samlinger og studier* IV, 1902, 222–234.

¹⁷⁷ Rian, «Den frie og stolte norske bonden: Myter og realiteter».

¹⁷⁸ Sandvik, «Hedre din far og din mor», 311.

¹⁷⁹ Supphellen, *Den politiske bisp*, 104–9.

Anonyme allmueklager mot embetsmenn var forbudt av reskript 14. september 1722.¹⁸⁰ Eneveldets sentralisering av makt viser seg her fra to sider. På den ene siden lå et strengt byråkrati, der saker måtte behandles av nærmeste ansvarlige, ansvarsområder var klart definert og praksisen med å skrive supplikker eller memorialer var regulert for å unngå uriktige og usanne klager. På den andre siden var det et voksende behov for kontroll med embetsmennene etter den store nordiske krig, og å imøtegå beskyldninger om utbredt maktmisbruk blant embetsstanden.¹⁸¹ Vi finner en rekke anonyme anklager rettet mot prestestanden i kollegiets hovedprotokoll, supplikantenes anonymitet ble notert og markert «(dog uden underskrift:)».¹⁸² Vi finner denne praksisen ofte der allmuen opptrer på vegne av seg selv, og der verken prosten, sorenskriveren eller andre overordnede har forfattet klageskriftet.

Kontrollen med supplikkskrivingen ble utover 1600-tallet et sentralt anliggende for embetsverket. Her var hver minste detalj i produksjonen av supplikker lovfestet, ned til hvem som kunne føre pennen. Ved kongelig forordning 20. februar 1717 ble urealistiske supplikker også straffbare, men denne situasjonen var allerede i endring. Utover begynnelsen av 1700-tallet profesjonaliseres embetsverket og mot slutten av Christian VIs regjeringstid stod undersåttene overfor et nytt styringsregime der alle mulige forslag ble etterspurt og publisert.¹⁸³

Allerede i et av kirkekollegiets første møter den 11. mars 1738, blir presten Anders Bøyesen i Nes i Hallingdal (sak nr. 31) diskutert i kollegiet. Den 24. januar hadde allmuen gått sammen om å forfatte en klage mot deres sogneprest. Andreas Hoyer, som sannsynligvis har ført kirkekollegiets protokoll i pennen, har notert ned og bemerket seg allmuens anonymitet. Hoyer skriver at de seks bøndene «tør ey nafngive sig», dette var de ikke alene om.¹⁸⁴ Menighetene i Hallingdal hadde kun få år i forveien blitt besøkt av den tidligere Akershusbiskopen Peder Hersleb som ved begynnelsen av 1738 tiltrådte i kirkekollegiet, men først ankom København tidlig om sommeren.¹⁸⁵ Hersleb hadde på sine visitasreiser utførlig hørt menigheten i deres kristendomskunnskap, lesning, men også oppfordret allmuen til å

---

¹⁸⁰ Reskript 14. september 1722 i Wessel–Berg, I, 458–459.

¹⁸¹ Supphellen, «Supplikken som institusjon i norsk historie: Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet», 166–68. Se også Rian, og Wessel–Berg I, s. 458ff.

¹⁸² «Skanna materiale», 28.

¹⁸³ Jakobsen, «Politikkmakeren».

¹⁸⁴ *Kirkehistoriske Samlinger* 4r., III, «General–Kirkeinspektions–Kollegiets ældste Forhandlinger», 487–518; DA, GKI, «Protocoll over alle indkomne Brefve, Relationer og andre Documenter».

¹⁸⁵ Lindhardt, *Peder Hersleb*, 1:294.

fremme klager på prestestanden.¹⁸⁶ Allikevel ble klager fremført anonymt. Nå ble biskopen bedt om å sende inn sin betenkning om allmueklagenes hold.¹⁸⁷

Balling og Lindhardt har kommentert om kirkekollegiets fyldige protokoller at «inspektionen havde svært ved at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt; den druknede i papir og gled snart i baggrunden».¹⁸⁸ På den andre siden har Reitzel–Nielsen vurdert kirkekollegiets behandling som rask og effektiv.¹⁸⁹ Det var imidlertid ikke slik at hele kollegiets instruks ble håndhevet, men myndighetsområdet strakte seg fra «de mindste Bagateller til alvorlige Stridsspørgsmaal».¹⁹⁰

Seminarium Theologicum og kallet

Utdannelsen av prestene hadde vært viktig under pietismen, og ble tatt opp av pietistene allerede under Fredrik IVs regjeringstid. Ved Thomas von Westens Københavnsreise under Den store nordiske krig hadde utdannelsen av prestene blitt tatt opp som en mulighet for å gjøre en skikkethetsvurdering av deres moral.¹⁹¹ Også Spener hadde foreslått at universitetet i større grad skulle bli et kontrollorgan for prestenes moral i tillegg til teologiske innsikt.¹⁹² På det nyopprettede universitetet i Halle ble en omvendelseskristendom idealet for prestene. Her hadde den antikke, og særlig stoiske, filosofien blitt en veileder for det gode liv.¹⁹³ Den utopiske litteraturen om den gode stat fant også sitt uttrykk her, og presteutdannelsen tok sikte på å utdanne dyktige embetsmenn som skulle reformere hele samfunnet.¹⁹⁴ Halle–pietismen ble en viktig inspirasjonskilde til universitetets nyordning på 1730-tallet.¹⁹⁵ Problemet med å få skikk på prestene lot seg ikke løse utelukkende med å endre på utdanningen på universitetet. Kallsretten som før eneveldet hadde ligget hos allmuen var nå kongens ansvar, og Christian VI «anvendte en overordentlig stor og såre prisværdig omhu på besættelsen av præsteembeder».¹⁹⁶ Allerede før kirkekollegiet ble opprettet hadde hoffprest J.B. Bluhme forsynt kongen med lister over verdige kandidater.

---

¹⁸⁶ Hersleb, *Biskop Peder Herslebs visitasbok*.

¹⁸⁷ DA, GKI, «Kopibøger 1737–50», 83–84.

¹⁸⁸ Balling, *Den nordiske kirkes historie*, 149.

¹⁸⁹ Reitzel–Nielsen, «Nogle bidrag til generalkirkeinspektionskollegiets historie».

¹⁹⁰ Holm, *Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720-1814)*. B. 2, 638.

¹⁹¹ Haanes, «Hvad skal da dette blive for prester?», 37–40.

¹⁹² Montgomery, «Pietismens etikk tilpasset eneveldets statslære», 56–57.

¹⁹³ Banning, «Det kateketiske selskab i København 1738–1745», 107.

¹⁹⁴ Anthony J. La Vopa, *Grace, Talent, and Merit*, 140–45.

¹⁹⁵ Haanes, «Hvad skal da dette blive for prester?»

¹⁹⁶ Koch, *Kirkehistoriske samlinger*, 3r. V. «Seminarium Theologicum og J. B. Bluhme», 642.

I kirkekollegiets instruks ble denne praksisen forsøkt institusjonalisert.¹⁹⁷ Forsøket på å opprette et «Seminarium Theologicum» lignet ikke senere pastoralseminarer, men skulle forsikre prestenes «exemplariske Liv og Levnet» ble imidlertid ikke til.¹⁹⁸ Biskopene hadde allerede den 2. november 1736 blitt om å sende lister over kandidater og føre en tabellarisk oversikt, inndelt i 31 rubrikker, over deres «Lærdom og Levnet (...) Paa det de kan vide, hvad de skal bevidne (...)».¹⁹⁹ Slike betenkninger ble biskopene fremdeles bedt om å sende, og lister over kandidater ble fremdeles innsendt etter Christian VIs regjeringstid.²⁰⁰

Diskursteoriens morallære

Diskursteorien er en del Jürgen Habermas sitt teoretiske apparat for å studere fremveksten av moderne samfunn. Den er samtidig en normativ modell for offentligheten, popularisert gjennom slagordet «kraften av det bedre argument». I sin utmeisling av den borgerlige offentligheten ble denne sfæren satt opp som en offentlighet som stod selvstendig fra den offentlige myndighet. Den borgerlige offentligheten var med andre ord fri fra staten. Historiske undersøkelser av offentlighetens fremvekst har moderert denne utskillelsen av staten fra den diskuterende offentligheten og vist at sentrale meningsbærere i denne tenkte offentligheten også innehadde offentlige embeter.²⁰¹

Studiet av offentligheten på 1700-tallet har helt siden Jens Arup Seips artikkel om «Teorien om det opinionsstyrte enevælde» lagt vekt på den politiske delen av offentligheten med 1814-som fortolkningsramme.²⁰² Med inspirasjon fra Habermas har dette studiefeltet konkretisert seg gjennom en rekke ulike sfærer og rom der diskusjon finner sted.²⁰³ Denne interessen for en diskuterende offentlighet har også utvidet seg til offentlighetene som manifesterte seg rundt kirken.²⁰⁴ Her har undersøkelsesobjektet i stor grad vært en politisk kultur som kommer til uttrykk i *lokalsamfunnets offentlighet*.²⁰⁵ Det er allikevel ikke en «deliberativ diskurs» vi møter i kirken, her er det ikke argumentene, men personene som utgjør sakskomplekset.

---

¹⁹⁷ Se § 8. i Instruksen den 15. november 1737 i *Historiske samlinger og studier* IV, 1902, 226–227.

¹⁹⁸ §8. I instruks den 15. november 1737 i *Historiske samlinger og studier* IV, 1902, 226.

¹⁹⁹ Reskript 2. november 1736 i Schou 1730–1746, 273–274.

²⁰⁰ *Kirkehistoriske Samlinger*, 3r., V, «Biskoppers Indberetninger om værdige og velfortjente Præster 1752», 688.

²⁰¹ Habermas, *Borgerlig offentlighet*, 25–39.

²⁰² Seip, «Teorien om det opinionsstyrte enevælde»; Krefting, Nøding, og Ringvej, *En pokkers skrivesyge*, 12–13.

²⁰³ Harold Mah, «Phantasies of the Public Sphere», 154–55.

²⁰⁴ Aronsson, *Bönder gör politik*; Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?*

²⁰⁵ Aronsson, *Bönder gör politik*, 72:17–19.

Lokaloffentlighetens moralske diskurs og premissene om anerkjennelse som ligger til grunn for en slik offentlighet er i liten grad undersøkt i forskningen rundt de lokaloffentlige arenaene.²⁰⁶ Grunnleggende for Habermas sin diskursteori er måten aktørene som trer inn i offentligheten og gjensidig anerkjenner den andre. Diskursetikken fremsetter med andre ord ikke en moral for hvordan vi skal leve direkte, men en moral for hvordan vi kan samhandle og komme frem til en felles oppfatning av det gode.²⁰⁷

Et moralsk stridsspørsmål som ble tatt opp rundt visitasen og ved kirkekollegiets opprettelse var utøvelsen av kirkedisiplinen. I Sverige var det den lokale «sockenstämman» som utøvde kirkedisiplinen overfor menighetsleddene, og ikke presten alene.²⁰⁸ I Norge eksisterte ikke slike lokale menighetsråd i kirken, men det går gjennom klagemålene mot disiplinens utøvelse at tuktens legitimitet var forankret i lokale normer om det rette. Selv om prestenes hadde myndighet til å utelukke fra nattverd, var deres myndighet begrenset av lokale normer. Bispevisitasen og kontrollen av kirkedisiplinens anvendelse gir i Norge derfor et unikt innblikk i både møtet mellom sentralmakt og lokalsamfunn, men også måten siviliseringsprosjektet ble møtt av ulike aktører i menighetene. Den moralske diskursen i Norge på 1700-tallet var i stor grad en monologisk patriarkalsk formanende diskurs, men måten *subjektene* inngår i offentligheten viser samtidig at formaningene ovenfra ikke ble møtt med passiv lydighet.

Habermas og Foucault står som motsetninger til måten diskursen virker hos individet. Der Foucault vektlegger den disiplinerende siden ved den moralske diskursen fremhever Habermas fremskrittet gjennom konsensus og opplysning. Uenighetene stammer ikke kun i ulike oppfatninger av moderniteten, men også i to ulike oppfatninger av individualitet og forholdet mellom jeget og et vi. For Foucault er det selve menneskets vesen og dets subjektivitetens innhold som konstrueres diskursivt.²⁰⁹ Her mener jeg at vi kan ilegge den moralske diskursens fremvekst i lokalsamfunnet en maktdimensjon som Habermas underkjenner.

Habermas sitt anerkjennelsesbegrep, og dens psykologiske dimensjon blir i diskursteorien en ren formell øvelse. Ved å inngå i en diskurs anerkjennes den andre og i forlengelsen seg selv. Tomas Stølen har analysert manglene i Habermas sin bruk av anerkjennelseslæren og peker på at Habermas i sin formalistiske intersubjektivitetsforståelse

---

²⁰⁶ Sandmo, *Peter Aronsson: Bönder gör politik*, 72:525–27.

²⁰⁷ Stølen, «Habermas Og Diskursens Anerkjennelse», 86.

²⁰⁸ Aronsson, *Bönder gör politik*, 72:264.

²⁰⁹ Eliassen, *Foucaults begreper*, 183–204.

unngår en diskusjon om hva individualitet innebærer.²¹⁰ Dette må anses for å være en sentral kritikk av Habermas, og særlig i historiske undersøkelser av samhandling. Det er nettopp gjennom referanser til selvforståelsen at Hersleb gjorde seg forstått: «saadan tilltagen Frihed er forargerlig (...) det kand vell ingen Christen negte; (...)».²¹¹

Samtidig viser behandlingen av allmueklager og klagen mot embetsmenn at «naar det raisoneres af gemeene Folk om Præstens Adfærd» så skapes en avstand mellom presteskabet og deres menighetslemmer.²¹² I lokaloffentligheten var det en dårlig idé å «legge Dig ud med din Siæle-Sørger».²¹³ Selv der undersåttene kunne ha retten på sin side var den geistlige øvrigheten bestemt på den symbolske kraften i en dragons rettslige seier over prestens nøkkelmakt, og prestene ble frarådet og trekke sine menighetslemmer inn i rettslige prosesser.

Sammenfatning

Etter reformasjonen hadde øvrighetens grep om lokalsamfunnene hardnet til. Overøvrigheten kontrollerte lokaløvrigheten og menighetsfellesskapet gjennom deres visitasvirksomhet. Her hadde det særlig vært prekenens innhold, ritualene og kirkens økonomi som ble besiktiget. Visitasene hadde vært en gudstjeneste med et større innslag av makten og dens fremvisning. Utover 1700-tallet endret visitasene seg til å inkludere relasjonene i menigheten og prestenes sjelesørgeriske virksomhet samt et stadig større søkelys på katekisasjonen og dens virkninger i menigheten. Innbyggerne skulle gjøres inderlige i religionens «herlige og saliggjørende budskap». Dokumentene som ble skapt i visitasens anledning gir dermed mulighet til å studere hvordan relasjonen mellom øvrigheten og menigheten ble oppfattet av biskopene.

Visitasen var en sosial så vel som en politisk arena for konflikthåndtering i lokalsamfunnet. Her kunne allmuen angi menighetslemmer for usømmelig oppførsel, eller fremføre klager mot deres sjelehyrder. Menighetsfellesskapet, med nattverden som høydepunkt, ble utfordret med pietismens vektlegging av det inderliggjørende budskap. Selv om bannlysningene ikke lenger ble praktisert i utstrakt grad, ble vektleggingen av å innta nattverden med en inderlig lovnad om forbedring presisert.

Utelukkelsen fra «de hellige Ting» kunne allikevel skape strid mellom samvittighetsfulle sogneprester og sognebarna. Å innta nattverden var en offentlig handling, og grunnleggende i menighetsfellesskapet. Uenighetene som utspilte seg i menigheten om den

---

²¹⁰ Stølen, «Habermas Og Diskursens Anerkjennelse», 93.

²¹¹ *Kirkehistoriske Samlinger*, 5r., VI, «Norske Kirkesaker», 665.

²¹² *Kirkehistoriske Samlinger*, 5r., VI, «Norske Kirkesaker», 667.

²¹³ *Kirkehistoriske Samlinger*, 5r., VI, «Norske Kirkesaker», 670.

andres oppførsel, og særlig ungdommens utskeielser skulle helst undersøkes av prosten eller biskopen når han var på visitas.

Det var imidlertid ikke slik at klagemål kun ble fremført på bispens visitasreiser. Kirkekollegiet oppfordret til å samle informasjon om sogneprestene og kontrollen med hyrdene ble i større grad sentralisert. Sogneprestene utøvde mye makt i lokalsamfunnet, og kontrollen med dem var et tema for kirkekollegiet fra begynnelsen. Samtidig lå det en motstand i å innlemme allmuens diskurs om sogneprestene, med listene over verdige kandidater.

5 Anerkjennelsens makronivå: Anerkjennelsesordenen

Hva slags normative strukturer og forventninger om anerkjennelse kjennetegner forholdet mellom presteskap og menighet – og hvordan innvirket det nye statspietistiske programmet på dette forholdet?

I dette kapittelet retter jeg blikket mot strukturnivået, det vil si de legitime forventningene vi har om anerkjennelse. I menighetslivet var det gitte forventninger både til presten og hans tjenere så vel som menighetsleddene som lå i bakgrunnen for interaksjonen i menighetsfellesskapet. I forrige kapittel så vi hvordan ungdommen tok seg friheter, og at prestestanden ikke ville la det de anså for syndere ta del i de hellige ting. En rekke spørsmål reiser seg på dette nivået: Hva slags *normative strukturer* for anerkjennelse utvikles i forholdet mellom prest og menighet under statspietismen? Hvilken innvirkning hadde standssamfunnets lagdeling? Hvordan kan vi beskrive den sfæriske inndelingen av samfunnet og de ulike forventningene om anerkjennelse som ligger i hver? Hvordan endret de seg med fremveksten av en ny morallære?

«Anerkjennelse» ble utover 1700-tallet et hovedtema i europeisk filosofi, samtidig med at de innarbeidede anerkjennelsesstrukturene var i rask oppløsning. Et nytt presteideal var i emning med statspietismen, og mot slutten av opplysningstiden ble prestens posisjon i samfunnet igjen endret radikalt. Sosiale posisjoneringer som tidligere hadde inntatt en ytre karakter i eneveltets «synsregime», ble inderliggjort i måtene mennesker anerkjente hverandre.²¹⁴ I studiet av anerkjennelsens makrostrukturer er det moderne borgerlig-kapitalistiske samfunn inndelt i sfærer der ulike former for anerkjennelse finner sted. Denne inndelingen bygger på å skille mellom nære relasjoner, rettslige relasjoner og løsere relasjoner. I hver sfære finner ulike anerkjennelseshandlinger og former sted. Denne sfæriske tredelingen av anerkjennelsesrelasjoner i moderne borgerlig-kapitalistiske samfunn, med et tydelig skille mellom barndom og voksen, sivilsamfunnets likhetsprinsipp, og prestasjonsprinsippet i fjerne relasjoner (som arbeidslivet eller skolen) utgjør til sammen *den moderne moralske anerkjennelsesorden*.²¹⁵

I dette kapittelet ønsker jeg å undersøke forventningene om anerkjennelse mellom presteskap og allmue. Her ønsker jeg å se utviklingen av sivilsamfunnet og menighetslivet og innvirkningen de nye fromhetsidealene under statspietismen hadde på dette med et kritisk

---

²¹⁴ Honneth, *Recognition*, 12; Meyer, *Visuell makt*.

²¹⁵ Heidegren, *Anerkendelse*, 94ff.

blikk mot den moderne borgerlig-kapitalistiske inndelingen. Opprettelsen av allmueskoler og en sterkere betoning av det inderlige, til fortrensel for de eldre kommunalistiske ritene, med fremhevingen av det private skriftemål og den kollektive absolusjon, var en del av bakteppet for den nye institusjonaliserte anerkjennelsesordenen.

En diskusjon om hvilke legitime forventninger til anerkjennelse menighetsleddene nærte må undersøkes i lys av den bærende ideologien. I forrige kapittel så jeg på hvordan lokale normer kom i konflikt med en pietistisk fromhet. Pietismen peker frem mot en sekulariseringsprosess, men hadde fremdeles dype røtter i eneveldets standsideologi. Perioden fra midten av 1700-tallet og fremover i europeisk historie sammenfaller med at «føydale» samfunnsstrukturer svekkes og at et moderne klassesamfunn fortrenger de gamle og faste sosiale interaksjonsmønstrene. Enevoldstidens tredelte standssamfunn ble utfordret og presterollen og interaksjonen i menigheten var i en brytningstid, der det gamle standssamfunnets anerkjennelsesorden ble forkastet. Fremveksten av konventiklene og allmueskolene, samt den stadige betydningen av konfirmasjonen la rammene for institusjonaliserte former for anerkjennelse i lokalsamfunnet. Presteskapet utøvde fremdeles innflytelse utenfor fellesskapet i kirken og prestene ble pålagt husbesøk, også til de mindre gårdene og de fattige i byene.

Samfunnssynet slik det kom til uttrykk fra prekestolen er et mye omtalt tema. Her er det særlig kongetroskapen som er vektlagt i den tidligere forskningen. Gjennom katekismens budskap og standssamfunnets hustavleideologi ønsker jeg å se på hvordan presteidealet endrer seg for å se hvilken anerkjennelse prestene forvaltet, og hvilke legitime forventninger om anerkjennelse menigheten kunne nære. I møtet mellom de etablerte lokale normene og det nye statspietistiske reformprogrammet ble ulike forventninger et gnisningspunkt. Den nye morallæren var også kontroversiell blant deler av den eldre ortodokse pretestanden, og gjennom kontroversene rundt den nye katekismens morallære ønsker jeg å se hva slags program som ble befestet.

Forventningene om anerkjennelse i det dennesidige og det hinsidige

For å forstå hvilke legitime forventninger til anerkjennelse menigheten nærte må vi bevege oss mot 1700-tallsmenneskenes egen livsverden. Å undersøke fortidens forventninger om fremtiden, og i dette tilfellet de konkrete forventningene om anerkjennelse, må bygge på en annerledes forståelse av tiden enn den vi er vant til å tenke i. Begrepsparet «erfaringsrom» og «forventningshorisont» ble introdusert av Reinhart Koselleck i sammenheng med et eldre

temporalitetsregime der den sosiale mobiliteten var lav, og fremskrittene umerkelige. I løpet av tidlig nytid, med bedre materielle kår og teknologiske nyvinninger, der *fremskrittet* ble merkbart – og en regjerende tanke – skilte erfaringene og forventningene lag. Kosellecks tese er at forventningshorisonten utvider seg utover erfaringsrommet, derav periodebetegnelsen tidlig *nytid*.²¹⁶ Erling Sandmo har fremhevet at en slik forventningshorisont allikevel ikke tar innover seg menneskenes forståelse av at fremtiden også rommet en lovnad om det evige etter døden. Vi må med andre ord skille mellom en dennesidig og en hinsidig forventningshorisont for å forstå de legitime forventningene om anerkjennelse.²¹⁷ I menighet–preste-relasjonen blir en slik inndeling allikevel komplisert. Hvilken horisont var det prestskapet egentlig regjerte over?

Striden om de legitime forventninger om anerkjennelse

Makten over de legitime forventningene om anerkjennelse ble utøvd både overfor den hinsidige og den dennesidige forventningshorisonten. Sosial mobilitet var under standssamfunnets gudgitte orden en umulighet. Riktignok skulle gode kandidater fra bondestanden kunne reise seg opp i lærerstanden, men det jordlige fremskrittet var det her ikke snakk om. Dennesidige forventninger var med andre ord begrensede, og etter lovfestingen av forbruk, klær og «luksus» ble de legitime forventningene om anerkjennelse håndhevet. Også de hinsidige forventningene ble styrt ved lov, men her var mobiliteten stor, og destinasjonen alltid uviss, men forsikringen kunne presten gi.

Gjennom syndsforlatelsen hadde middelalderkirken regjert over det hinsidige. Med reformasjonens vektlegging av det personlige forholdet til gud, ble imidlertid denne nøkkelmakten ikke lenger i presteskaps besittelse. Den hinsidige forventningshorisontens frihet var midlertidig. Utover reformasjonshundreåret ble tilgangen til nattverdssakramentet nøkkelen i nøkkelmakten. Gravlegging i vigslet jord var det presten som regjerte over, og liturgiens viktighet ble stadfestet. Nattverden ga frelse, og nattverdsfellesskapet var ble med pietistenes håndheving av nøkkelmakten et stridstema.

Utover 1700-tallet endret makthavernes ambisjoner og samfunnssyn seg: «etter hvert som framtiden her og nå åpnet seg som en stadig videre horisont og fremskrittet ble et mål, ble stillstanden ikke lenger den tilstanden makten drømte om.»²¹⁸ Det nye samfunnssynet Sandmo her refererer er delvis et rasjonalistisk tankegods, men med tydelige røtter i

---

²¹⁶ Koselleck, *Futures Past*, 263.

²¹⁷ Sandmo, *Mordernes forventninger*.

²¹⁸ Sandmo, 37.

pietismens inderliggjøring av religionen. Reduksjonen i antallet helligdager var et av temaene fra kirkekollegiets første år og ble gradvis gjennomført utover 1700-tallet. Slike innskrenkninger av det hellige møtte allikevel på protester, og «Guds straff» ventet på dem som arbeidet på de gamle helligdagene.²¹⁹ Her er det imidlertid ikke snakk om en adskillelse mellom religion og samfunn, men en sekulariseringsprosess, der religionen blir inderliggjort.

Et strengt regime med et skille mellom indre og ytre tro utfordret religionsutøvelsen.

Erik Pontoppidan beskriver måten allmuen fortolker de kirkelige handlinger:

Altfor sikker paa denne i sin unyttige Andagt har Almuen ikkun at skaffe med de ydre Skikkens Skaller. Hvo der hver Søndag har været til Stede ved den hellige Læst, har opnaaet Præstens Velsignelse, har beskærmet sig med det hellige Korsens Tegn, hvert Fjerdingaar eller i al Fald hvert halve Aar har været til Skrifte, har mærket Skriftefaderens Haand lagt paa sin Isse, og for Alteret blevet delagtiggjort i Christi Kød og Blod, han menes allerede at have Foden indenfor Himmels Port.²²⁰

Pontoppidan gir i *Fejekosten* et tydelig bilde av en todelt verden. Den gamle kirkeskikken, men en stek vektlegging av liturgien og ritene har ifølge Pontoppidan forsterket allmuen i dens overtro. Den fremtidige bergensbiskopen identifiserte i *Fejekosten* religionsutøvelsen og, i forlengelsen liturgien i Danmark-Norge, med den Luther forsøkte å endre gjennom reformasjonen. «Papismen» levde videre i folkets tolkning av handlingene i kirken, og derfor måtte folket også innprentes med de nye inderliggjorte fromhetsidealene.

Pontoppidans katekismeforklaring som ble den autoritative læreboken for sognebarne i kirken åpner med å artikulere skillet mellom de to forventningshorisontene: «Kjere Barn, vil du ikke gjerne være lykkelig paa jorden og salig i himmelen?» og stadfestet den hinsidige. Den enkle og retoriske henvendelsen i andre-person entall var svært effektiv kombinert med Luthers spørsmål og svar struktur.²²¹ *Sandhed til Gudfrygtighed* ble innprentet i undersåttene gjennom konfirmasjonens obligatoriske og offentlige eksamen, og ble den nye inngangsporten til nattverdssakramentet.

Det var allikevel ikke slik at Gud kun regjerte over det hinsidige. Takknemlighet og moderasjon ble fremhevet som veiledende ideal i det dennesidige. I katekismen som innprentet i undersåttene var det stillstanden som var tilstanden makten drømte om. Pontoppidan spør i katekismen om «Alt som hører til menneskets liv og behov» og forklarer den fjerde bønne («Gi oss i dag vårt daglige brød»):

Hvorfor ber vi om «daglig» brød?
– Fordi vi må være fornøyd med det mest nødvendige og ikke strebe etter overflod. (...)
Hvorfor tilføyer vi ordet «i dag»?

²¹⁹ Fæhn, *Gudstjenestelivet i Den norske kirke*, 240–41.

²²⁰ Pontoppidan, *Fejekost*, 27:39.

²²¹ Appel, «Printed in Books, Imprinted on Minds».

– Fordi vi ikke skal sørge for morgendagen, men la hver dag ha nok med sin egen plage.²²²

I forklaringen av *Fadervår* sammenblandes horisontene, og guds makt stadfestes over det dennesidige. Lydighetslæren var sterkt fremtredende i Pontoppidans katekisme, og må forstås gjennom konseptualiseringen av samfunnsordenen.

Samfunnsordenen

Læren om samfunnets oppbygning hadde blitt formidlet gjennom den lutherske hustavlen. I hustavlen fra reformasjonstiden finner vi en pedagogisk veiledning til hver stands plass og deres gudgitte oppgaver.²²³ Her fremstilles samfunnets hierarkiske oppbygning og stendenes over- og underordning. Verdens og guddommens tredeling ble befestet og formidlet av det ortodokse presteskaperet i det reformert Norden.

Gjennom to-regimentslæren hadde makten i middelalderen blitt inndelt mellom det geistlige og det verdslige, og under dem er undersåttene, den arbeidende standen i husstanden. I denne «hustavleverdenen» ble analogien med tredelingen et skjema til å tolke hele samfunnet. Toregimentslæren var imidlertid fort glemt i det eneveldige regimentet i Danmark-Norge, der lærerstanden var gjort til byråkrater. Den svenske kirkehistorikeren Hilding Pleijel har argumentert for at under pietismen skjedde det en videre utvikling i denne standslæren som endte i dens avskaffelse mot slutten av 1700-tallet. Utover 1700-tallet forsvinner trestandslæren og hustavlen fra katekismeforklaringene, og det innarbeidede samfunnssynet mister sin forklaringskraft utover århundret. Den er kun indirekte med gjennom katekismenes budskap, og forsvinner helt ved begynnelsen av 1800-tallet. I Sverige ble standslæren byttet ut med nyere forfatningsteorier allerede etter Den store nordiske krig.

Heller ikke i Danmark-Norge er hustavlen lagt ved i *Sandhed til Gudfrygtighed*. Pontoppidan avskaffet med andre ord hustavlen som pedagogisk instruksjon.²²⁴ Hvordan ble hustavleideologien endret med den nye katekismens innføring?

Maktens retorikk og kongetroskapen

Fra prekestolen ble det gjennom hele 1700-tallet preket en sterk kongeideologi i Danmark-Norge. I den nyere forskningslitteraturen har den offisielle ideologien blitt viet stor oppmerksomhet. Michael Bregnsbos avhandling *Samfundsorden og statsmagt set fra*

---

²²² Spørsmål 585–586. Pontoppidan, *Sannhet til gudfryktighet*, 178.

²²³ s.v. «Hustavlen» Imsen og Winge, *Norsk historisk leksikon*, 167.

²²⁴ Horstbøll, *Læsning til salighed, oplysning og velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 1700 og 1800-tallet*, 128.

prædikestolen analyserte det trykte prekenmaterialet fra Danmark under det sene eneveldet og innledet flere lignende studier i Skandinavia. I Sverige har Joachim Östlund studert bededagsplakatenes ideologiske innhold og i studien *Frygte gud og ære kongen* har Øystein Viken sett på det norske materialet for perioden 1720–1814. Felles for de nyere avhandlingene er en dreining mot prekenens idéhistorie og historiske kontekstualisering.²²⁵

Fokuseringen på preken i nyere forskning kan ikke legitimeres gjennom en samtidig interesse for denne. Biskopene refererte gjerne om hvordan allmuen først kom til gudstjenesten når prekenen var ferdig. I visitasbøkene blir innholdet i prekenen sjelden referert, og kommentarene går gjerne på uttale og tydelighet – og i liten grad dreier det seg om innholdet.²²⁶ Også i Danmark ser det ut til at preken ble mindre vektlagt ved visitasen.²²⁷ Samtidig ble både antallet prekener forminsket og deres lengde forkortet. Riktignok var gudstjenesten pålagt og obligatorisk ved lov, men sykdom var gyldig fritak, og håndhevingen av sabbatsforordningen var ikke sterk. Prekenens tilkortkommenhet var kjent alt i sin samtid. Selv biskop Peder Hersleb, som er kjent for sine prekenkunster, innrømmet at prestenes formaninger mot uskikken var til liten nytte – «jo meere der prædiches derimod, joe meere gjøres det».²²⁸

Allikevel har historikere anvendt prekenmaterialet til å forklare måten undersåttene ble styrt under eneveldet. Ambisjonsnivået i analysene av ideologiproduksjonen har i stor grad speilet ideologiens ambisjoner for samfunnsordens stringente morallære.²²⁹ Frykten i den middelalderske botsfromheten er ikke et særnorsk fenomen.²³⁰ At den middelalderske og ortodokse innprenting av frykt, eller innplanting av skam har styrt undersåttene har delvis fått fotfeste forskningen. Det er allikevel i liten grad undersøkt hvilke konkrete styringsteknologier som innplantet denne botsdiskursen.²³¹ Rian hevder at det fra prekestolen ble innplantet et «luthersk overjegg i menneskene».²³²

I *Frygte Gud og ære kongen* blir det riktignok tatt høyde for et skille mellom avsender og mottaker. På tross av at Viken kort introduserer teoretikere som hovedsakelig er brukt til å undersøke folkets passive motstand og kreativiteten som ligger i å omforme mening, blir

---

²²⁵ Tidligere studier av prekenens utvikling etter reformasjonen finnes i Hagesæther, *Norsk preken fra Reformasjonen til omlag 1820*; Nørager Pedersen, *Prædikenens idéhistorie*; Bregnsbo, *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen*; Östlund, *Lyckolandet*; Viken, *Frygte Gud og ære Kongen*.

²²⁶ Pontoppidans visitasbok fra RA, GKI, Nykirken i Bergen 1748.

²²⁷ Brorson, *Visitatsberetninger og breve*, XVI–XVII.

²²⁸ *Kirkehistoriske Samlinger*, 5r., VI, «Norske Kirkesaker», 666.

²²⁹ Viken, «Disputas».

²³⁰ Delumeu, *Sin and Fear*.

²³¹ Foucault peker på skriftet, bekjennelsen og eksaminasjonen i dette henseendet i *Seksualitetens historie*, 1:46–61.

²³² Rian, «Hvorfor var det ikke nordmennene som forlot Fredrik 6», 22.

allmuen henvist til en passiv mottaker.²³³ Gjennom å studere det patriotiske, trykte prekenmaterialet blir konklusjonen dermed at «Lydnadskravet var absolutt, *det innebar ikke interaksjon*. Når alt kjem til alt er då òg disiplin og lydnad knytt til trusselen om overlegen fysisk makt.»²³⁴ På svensk side har bededagsplakaten derimot blitt trukket frem som en kilde til å forstå det Charles Taylor har beskrevet som det *sosialt imaginære* i en sosial ontologi.²³⁵ Her er det måten det sosiale fellesskap og dets anordning som et moralsk system som er undersøkelsesobjektet.

Studiene av det norske prekenmaterialet har allikevel vist en «diskurstreghet», der gamle fortolkninger vedvarer i den konfesjonelle polemikken. Trestandslæren ble fremdeles prekt fra landets prekestoler til inn på 1800-tallet, men i denne kontinuiteten skjer det en kvalitativ endring. Den patriarkalske faderlige autoriteten blir i større grad fylt med et kjærlig innhold.²³⁶

Husholdet – Lærerstand – Krigerstand

Samfunnsordenen var delt i stender og i den lutherske hustavlen fant enhver sin plass, sine oppgaver og underordning.²³⁷ Ifølge Luther var stendene å forstå som sfærer vi trer inn og ut av. Hele samfunnet tok del i alle stendene (les sfærene), men i hver stand var det en gitt over- og underordning. Denne patriarkalske analogien grep inn i alle samfunnets arenaer.²³⁸ Men viktigst var husholdet. I husstanden var det først og fremst det fjerde budet, «Du skal ære din mor og din far» som var veiledende prinsipp for interaksjon.²³⁹ Standslæren var hierarkisk og lydighet var det veiledende prinsipp i standssamfunnets handlingsrelasjoner.²⁴⁰

For den arbeidende var det arbeidet som skulle tjene som anerkjennelse. Motsatt ble ørkesløshet ringeaktet, stemplet som syndig, tjenestetvungen skjerpert og skillett mellom verdige og uverdige «betlere» fremhevet.²⁴¹ I tillegg til samfunnets inndeling i stender ble et nytt rangsystem for embetsmenn innført og revidert gjennom andre halvdel av 1600-tallet og ble videreført og fornyet gjennom 1700-tallet.²⁴²

---

²³³ For bruken av Michel de Certeau se avhandlingens sider 134 og 162 i Viken, *Frygte Gud og ære Kongen*.

²³⁴ Viken, 438 Min kursivering.

²³⁵ Alm, «Predikstolens gemenskaper under 250 år»; Östlund, *Lyckolandet*, 30–32.

²³⁶ Viken, *Frygte Gud og ære Kongen*, 443–46.

²³⁷ Pleijel, *Hustavlans värld*.

²³⁸ Sandmo, *Voldssamfunnets undergang*, 129–30.

²³⁹ Sandvik, «Hedre din far og din mor»; Koefoed, «Den gode kristne og den gode borger».

²⁴⁰ Bregnsbo, *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen*, 15:142–49.

²⁴¹ Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*.

²⁴² Sprauten, «‘Du som er iblant kronede hoder, den deiligste.’ Om rang, titler og høflighetsfraser på 1600- og 1700-tallet».

De ulike anerkjennelsesformene som tilhører hver sfære er en moderne konstruksjon, og i den patriarkalske og teokratiske kirkestaten ble anerkjennelsesformene vi forbinder med nære relasjoner strukket ut i de fjerne. Fremstillingene av kongen som omsorgsfull og «faderlig» er det fremste eksempelet på en slik anerkjennelseskonfigurasjon.

Borgeridealer – idealer for borgere

Måtene øvrigheten forstod seg selv og sin egen historiske rolle har i følge Reinhart Koselleck inntatt tre ulike retninger.²⁴³ Axel Honneth har knyttet hver av disse tre borgerverdenene til ulike anerkjennelsesordener.²⁴⁴ Her er det den franske, tyske og engelske øvrigheten som er normgivende. I den franske tradisjonen ble anerkjennelse et filosofisk omdreiningspunkt under eneveldet, og ingen steder var den representative offentligheten sterkere enn her. Honneth argumenterer for at det er denne spesielle sosiale konteksten som er årsak i den franske negative vinklingen av fenomenet anerkjennelse, der driften etter å fremstå verdig og overordnet foran den andre ble en integrert del av den kulturelle scenen i Frankrike.²⁴⁵ I den engelske konseptualiseringen av anerkjennelsen var det derimot en friere situering, med grunnlag i den frie markedsøkonomien, som skulle forme anerkjennelsesfilosofien. Her ble den positive siden av den andres aktelse som grunnlag for moralen sett på som et fundament for et bedre samfunn.²⁴⁶ I Tyskland ble en tredje vei utskilt. Honneth påpeker at den tyske konseptualiseringen er unik i at den vektlegger den gjensidige anerkjennelsen.

I den norske tradisjonen har historikere definert en fjerde vei for borgerideal, og dette er sterkt knyttet opp til den opplyste bonden. Mens det på 1700-tallet ble operert med en énkulturlære, der borgeridealet var et dannet individ med kontinentet som inspirasjon, ble dette utfordret utover 1800-tallet med en teori om de to kulturer, en folkelig og en borgerlig. Under eneveldet ble rangsamfunnets endimensjonale kulturlære akkopagnert med en sterk bondeforakt, men utover ²⁴⁷ Det folkelige ble med andre ord sett på som et kulturelt ideal i seg selv, og i idealbildet av den frie bonden konstruerte folkloristene det nasjonale.

Peter Henningsen har sett på kulturmøter i det danske samfunn under eneveldet med særlig henblikk på 1700-tallet. Han beskriver en «emulasjonskultur», der ettaringen etter øvrigheten resulterte i en «kulturell borgerkrig» der de underdanige ble ringeaktet. Vi kan knytte denne anerkjennelseskonfigurasjonen an til den Rousseaultske forakten for andre

---

²⁴³ Koselleck, *The Practice of Conceptual History*, 208–17.

²⁴⁴ Honneth, *Recognition*, 7.

²⁴⁵ Honneth, 16.

²⁴⁶ Honneth, 54–93.

²⁴⁷ Henningsen, *I sansernes vold*, 2006, 1:17–31; 186–204; Henningsen, *I sansernes vold*, 2006, 2:557; 915–20.

mennesker. Også norske historikere har påpekt hvordan høflighetsfrasene tømte seg for innhold. I samtiden er det kanskje Holberg som beskriver den overfladiske kulturen.²⁴⁸

I det 17. og det 18. århundret var det å inngå i en menighet et krav. Samfunnet og menigheten var i stor grad identiske størrelser, å utelukkelse fra menighetslivet var et sterkt sanksjonsmiddel. Motsatt var nattverds-fellesskapet, og forsamlingen ved gudstjenestene den høyeste bekreftelsen og anerkjennelsen av et individs plass i menighetens kollektiv.

Den dikotomiske fremstillingen av samfunnet i tidlig nytid, som vi finner igjen i folkeeventyrene, står i kontrast til måtene hustavlen og øvrigheten fremstilte samfunnet som et harmonisk hele. Samfunnets inndeling i øvrighet og folk er en senere diskursiv konstruksjon som må problematiseres for å gripe hvordan eneveldet betraktet og iscenesatte seg selv foran allmuen.

Klær, hilsninger og hyllinger

I korrespondansen innad i øvrighet utgjør hilsnings- og høflighetsfrasene og posisjonering mellom skribent og mottaker en stor plass, disse finner vi også i supplikkene og memorialene. Dette er ikke bare synlig i ord som «høystærede» eller «underdanige», og den innholdsmessige dominante rollen slike posisjoneringer har i korrespondansen oppover under eneveldet – Den får også et typografisk stempel i størrelsesforholdet mellom avsender og mottaker, den som er hilset og den som hilser, ved at mottakeren er hilset i store bokstaver og den «underdanige» avsender blir forminsket slik at bokstavene gjerne bare utgjør en liten del av normalstørrelsen i brevene. Hierarkiene var definerte og absolutte og ydmykhet og innordning ble fremvist ved enhver anledning.

Identifikasjonens sprengkraft kommer til syne i fortellinger om rang, og samfunnsordenen blir typisk representert gjennom ytre artefakter som bekleddingen. Fortellinger om folk som ikke er den de oppfattes som (mis-identifikasjon) var ett utbredt plott i tidlig nytid. I Holbergs komedie *Jeppe paa bierget* fra 1722 går et samfunn sammen om å spille en av de udugelige drukkenboltene i landsbyen et puss, *kler* de han opp som landsbyens baron. Gjennom slike fortellinger får vi et innblikk i hvordan denne livsverdenen manifesterte seg fysisk gjennom påkledningen.

På 1730-tallet under kirkeritualets revisjon ble prestenes bekledding diskutert, og det ble ryktet at den nyinnsatte pietistiske kongen ville frata presteskapet deres drakt. Hersleb

---

²⁴⁸ Se for eksempel *Jean de France – eller Hans Frandsen* (1722) der vi møter en tilbakevendende student tar med seg den franske kulturen etter sin tre ukers dannelsesreise på kontinentet.

vedkjente i 1735 at «Det kand og ikke nægtes, at der jo ved den dragt, baade hos gemeene Mand hænger en sær Superstition og sær hellighed, og hos mange Præster selv en hofmodighed».²⁴⁹ Hersleb ville allikevel ikke avskaffe prestedrakten i frykt for at prestene skulle «gaae som Danse-Mæstere, skjalre Caprioler (...) deres lange kjoler nu hindrer dem og minder dem at sligt ikke sømmer dem».²⁵⁰ Presteskapets posisjon i menigheten var ikke kun befestet i deres formelle utdanning fra skolegangen, men uttrykte seg gjennom «de store Ving-Kjoler og Piibe-Krafver».

Det var allikevel et misforhold mellom de nye anerkjennelsesomgangsformene og den etablerte anerkjennelsesordenen. Slike misforhold kunne resultere i lokale konflikter, slik som husmannen i Vågå som gjorde krav på den avdøde presteenens plass på galleriet etter å ha kjøpt gården hennes, i lokale *kamper for anerkjennelse*.²⁵¹ Slike lokale kamper om anerkjennelse langs kirkebenkenes orden viser hvordan posisjoneringer manifesterte seg i det ytre.²⁵² Gjennom konfirmasjonens vektlegging av den indre forståelsen, og konfirmasjonsritualets praksis ble et meritokratiske prinsipp virkeliggjort på kirkegulvet. Arne Bugge Amundsen og Gina Dahl har sett på hvordan det var barna fra de høyere samfunnslag som allikevel ble stilt fremst for presten, og reaksjonene mot slike «bestikkelser».²⁵³ Den etablerte anerkjennelsesordenen var ustabil.

Luksuslovene fra middelalderen stipulerte i detalj hvilke klesplagg som kunne eies av hvem, og overdådighet var forbeholdt kongen, gjennom 1500-tallet ble allmuen forbudt å fremvise rikdom gjennom klesveien. Slike lover var fremdeles virksomme, og håndhevet til langt inn på 1700-tallet. Fremdeles på 1700-tallet, uttalte embetsmennene seg negativt til fremvisninger av luksus blant allmuen.²⁵⁴ Fra bygdebøkene kjenner vi historier om prester som nappet bøndernes pynt før gudstjenesten under pietismens tid.²⁵⁵

---

²⁴⁹ Hersleb, *Kirke-ritualet og pietismen*, 142.

²⁵⁰ Hersleb, 142.

²⁵¹ Vårdal, *Ligesaa vel i Vadmel som i Fløiel*, 17–18.

²⁵² Larsson, *Biskopen visiterar*, 7:3.

²⁵³ Dahl, «Konfirmasjonen i gamle dager – tvang eller tilpasning?», 78; Amundsen, «'Fromme Borgeres Vindskibelighed og Dyd'. Perspektiver på konfirmasjonens sosialhistorie frem mot siste århundreskifte», 255.

²⁵⁴ Karen Arup Seip, «'-inghen Riddher eller god Mand skal haffue mer end try Par Kledher aff Silke-': adelig sosialt demonstrativt forbruk i 1500-tallets Danmark-Norge» (Oslo, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, 2016), <https://www.nb.no/search?q=oaiid:»oai:nb.bibsys.no:999919856187102202»&mediatype=bøker>; Gerd Mordt, «Luksus som problem i 1743: Embetsmennes syn på forbruk i den norske befolkningen i 1743», *Heimen* 47, nr. 2 (2010): 135–45.

²⁵⁵ Se eksempelvis litteraturen om presten totenspresten Ole Hannibal Hoff som er nevnt ovenfor; Kubberud.

«Presteskapets symbolske makt»

Kulturelle anerkjennelsespraksiser der også allmuen inngår i et underdanighetsforhold til øvrigheten finnes ikke bare til stede i skriftkulturen, men manifesterte seg i de muntlige og fysiske ritualene som utgjorde en del av bøndenes livsverden. Praksisen med faste plasser i ved offentlige markeringer og i kirken, der fysisk nærhet til alteret og senere prekestolen ga prestisje, er ikke bare tegn på hvilken posisjon en hadde i samfunnsorden, men var også selve samfunnsorden. Offentlige sammenkomster under eneveldet var fremvisninger av makt, og både kirkemessene og visitasbesøkene kan beskrives som en del av en manifesterende offentlighet, der makten ble gjort stas på gjennom ritualiserte anerkjennelsespraksiser.

Ved gudstjenesten, som ved andre offentlige begivenheter var det øvrigheten som hadde regien. Begrepet «representativ offentlighet» ble introdusert av Jürgen Habermas for å beskrive måtene øvrigheten iscenesatte seg selv på med røtter fra middelalderens hoffkultur.²⁵⁶ I «den representative offentligheten» er sosial interaksjon nøye regulert gjennom strenge regler knyttet til adferd. Habermas peker på måten bestemte «insignier», «habitus», «gestus» og «retorikk» formet og anordnet ridderens sosiale status.²⁵⁷ Denne middelalderlige kodeksen som nøye stipulerte oppførselen til enhver har overlevd gjennom «det kirkelige rituale, i liturgien, messen og prosesjonen», og er fremdeles en del av den katolske kirken i dag argumenterer Habermas.²⁵⁸ I den protestantiske verden stiller dette seg annerledes. Reformasjonen var en del av en *privatisering av religionen*, «den binding til den guddommelige autoritet som kirken representerer – blir en privatsak».²⁵⁹ Det er allikevel her snakk om en sakte prosess, ikke et klart brudd.

Det er problematisk å utskille ett presteideal som blir innført med statspietismen. Både utdanningen, de teologiske skriftene som ble vektlagt, endringen i kirkens handlinger, kirkeordinansen, ritualrevisjonene og reaksjonsmønstre fra kirkebyråkratiet er mulige kilder presteidealene under statspietismen. Den tidligere historieskrivingen har i stor grad sammenlignet de dansk/norske teologene med deres tyske inspiratorer. Her er det likhetstrekkene og måtene pietismene ble tilpasset eneveldet og staten som har stått i fokus. Særlig har Philipp Jacob Speners skrifter stått i sentrum, men også han inngår i en lengre

---

²⁵⁶ Habermas, *Borgerlig offentlighet*, 13ff.

²⁵⁷ Habermas eksemplifiserer dem følgende; insignier - distinksjoner, våpenmerke; habitus - klesdrakt, hårfasong; gestus - måte å hilse på, geberder; retorikk - tiltaleform, formell tale generelt. Legg merke til at Habermas her bruker habitus annerledes fra Bourdieus definisjon, her er det den ytre væren, ikke den ennå internaliserte som utgjør væremåten. Habermas, 17.

²⁵⁸ Habermas, 18.

²⁵⁹ Habermas, 21–22.

tradisjon innenfor mystikken. Av Speners reformforslag til en inderliggjøring av religionen ble flere iverksatt under statspietismen.

De seks reformforslagene publisert i *Pia Desideria* i 1675 gikk ut på en reform av geistligheten og dens posisjon overfor de hellige ting. Det første sa at guds ord måtte virke i individet, passiv lytting i kirken var ikke nok i fromhetens øyemed. Videre ble ideen om «det åndelige prestedømme» fremmet i et forsøk på å omforme religionen fra noe prestene regjerte over til å være noe som angikk hver og en i menigheten. Det tredje vektlegger handlingens viktighet, både Jesu ord og liv var eksempel til etterfølgelse. Det fjerde forslaget tar for seg den «etiske diskursen», og at vi må anerkjenne uenigheter i religiøse tvistigheter uten at det opphever nestekjærligheten. Det femte forslaget angår prestenes levned, og særlig hvordan universitetet må bli ett kontrollorgan for prestenes levned i tillegg til troen. I det siste punktet henvendte Spener seg til prekestolen, Spener var skeptisk samtidig skeptisk til prekenkunsten slik den hadde blitt praktisert, men vektla tydelighet og klarhet.²⁶⁰

Prestegjæringen og lokalsamfunnet

I den eldre kirkehistoriske fremstillingen blir det vektlagt at både den nye universitetsfundasen, Herslebs ordinasjonstaler og Pontoppidans *Collegium Pastorale* kan ha medvirket til å fremme nye idealer i pretestanden og at disse var effektive i å fremme en ny prestetype.²⁶¹ Begynnelsen av 1730-årene var dramatiske for kirken i Danmark og Norge. Med Christian VIs tronbestigelse i 1730 ble det rom for pietistiske reformer av staten. Den offisielle religion dreide i retning av en inderliggjøring, og i *Fejekosten* retter Pontoppidan skytset mot en rekke av de «ytre» faktene som fremdeles preget religionsutøvelsen i Danmark og Norges kirker.

Rundt midten av 1730-tallet ble det igangsatt reformprosesser av Kirkeritualet fra 1685.²⁶² Helge Fæhn har argumentert for at ritualrevisjonen i 1730-årene var resultatløs, ettersom Kirke-ritualet fra 1685/87 bestod og lovarbeidet ble oppgitt på 1780-tallet. At tilgangen til alterets sakrament, nattverden, i 1736 ble forbeholdt de konfirmerte tyder tvert imot på det motsatte.²⁶³ Kirkeritualene ble sterkt endret, ikke i innhold, men i virkeområde, kirkens helligste handlinger ble forbeholdt de som kunne forstå dens hellige betydning, de

---

²⁶⁰ Kvalbein og Wisløff, *Levende pietister*, 11–13; Montgomery, «Pietismens etikk tilpasset eneveldets statslære», 56–57.

²⁶¹ Jensen, *Pietismen i Jylland*, Nr. 5:173.

²⁶² Skovmose, «Betænkninger over Danmarks og Norgis Kirke-Ritual af 1685 fra Aalborg stifts geistelighed, 1735»; Fæhn og Norsk historisk kjeldeskrift-institutt: Den rettshistoriske kommisjon, *Betenkninger fra geistligheten i Norge om kirkeordinansen 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687*, 13.

²⁶³ Pontoppidan, *Fejekost*, 27:48–49; Gulbrandsen, *Nattverden i norsk kirkeliv*, 288ff.

konfirmerte. Da Peder Hersleb innleverte sine betenknings til Kirkeritualets revisjon var dette også et av hovedpunktene.²⁶⁴ Lovarbeidet igangsatte diskusjoner som ikke kan ses på som resultatløse, og gjennom kirkekollegiets opprettelse og tilsynsmyndighet ble reformprosessene ytterst virksomme. Trond Bjerkås har sett nærmere på sammenhengen mellom biskopenes og prestenes innberetninger og har funnet at biskopene hadde stor innflytelse over forslagene det lokale presteskaper anbefalte.²⁶⁵

Det er allikevel viktig å presisere at et slikt «institusjonsperspektiv», der allmuen blir objekter, har lett for å overse den aktive rollen menigheten fikk med innføringen allmueskolene, og den omgangen allmuen hadde med skriften utenfor disse institusjonene.²⁶⁶ I doktoravhandlingen *Den låge danninga: skriftmeistring, diskursintegrering og tekstlege deltakingsformer 1760–1840* av Arne Apelseh fra 2004 blir embetsverkets skriftpraksiser satt i en disiplinierende kontekst. Integreringen i diskurser består av at allmuen tar opp og levedegjør det kristne verdensbildet som ble kommunisert gjennom skriften i form av hustavlen og katekismene. Apelseh har vist hvordan allmuens egen skriftkultur mot andre halvdel av 1700-tallet, slik den vokser frem i omgang med den litteraturen øvrigheten har forsøkt å innprente undersåttene, igjen blir objekt for reform mot tekstmystikken og skriftens overnaturlige karakter.²⁶⁷ Vi kan skimte en lignende fortelling hos Trygve Riiser Gundersen som har sett på Haugebevegelsens virkeliggjøring av eneveldets tekstkultur.²⁶⁸

Amour Propre og egenkjærligheten

Fra ortodoksiens tid ble det befestet at mennesket var grunnleggende syndig. Læren om arvesynden, at menneskets vesen er syndig av natur var godt befestet i den ortodokse læren. Med en sterk vektlegging av arvesynden ble samtidig absolusjonen i større grad en kollektiv handling, der de individuelle, private syndene spilte mindre inn for tilgangen til syndsforlatelsen.

Pontoppidans katekisme og menneskesynet det bygde på vendte om på en av grunnsteinene i den kristne lære og moraltradisjon. Ideen om nestekjærlighet ble av Pontoppidan trukket ut i sin egen refleksivitet. Paulus skriver til galaterne 5.14 «For hele loven blir oppfylt i dette ene budet: *Du skal elske din neste som deg selv*». Med den pietistiske

---

²⁶⁴ Herslebs betenkning er i sin helhet trykket i Hersleb, *Kirke-ritualet og pietismen*, 109.

²⁶⁵ Bjerkås, «‘Christendom henhører ikke til udvortes Tvang’: Kirketuktens avskaffelse og eneveldets styringsmentalitet».

²⁶⁶ Apelseh, *Den låge danninga*; Apelseh, «Tvang til skrift og vilje til tekst», 148.

²⁶⁷ Apelseh, «Tvang til skrift og vilje til tekst», 155–59.

²⁶⁸ Gundersen, «Memory and Meaning: The Haugean Revival (1796-1804) and Its Place in the History of Reading».

refleksive tolkningen ble budet om nestekjærlighet, og måten det formuleres på, et krav om å også elske seg selv – slik en elsker den neste. Thomas Bredsdorff har fremholdt pietistenes bud om egenkjærlighet og hvordan dette brøt med læren om synden. Katekismeforklaringen var et klart brudd med tidligere standstenkning under ortodoksien.²⁶⁹

Sandhed til Gudfrygtighed ble obligatorisk pensum ved konfirmasjonen ved kongelig forordning allerede i 1738. Fra trykkeriet i Vajsenhuset i København, der Generalkirkeinspeksjonskollegiet holdt til, ble et av 1700-tallets størtse bokprosjekter igangsatt.²⁷⁰ Fra Danmark kjenner vi flere eksempler på motstanden mot dens innføring. Denne motstanden har vært belyst i kirkehistorisk forskning rundt statspietismen. Holger Rørdam betegner det som et «af de mest karakteristiske Optrin i Kampen mellem den gamle Orthodoxy og Pietisme».²⁷¹

Ortodokse teologer bestred den nye katekismens lære om at nestekjærlighetens refleksivitet; «Saa var Christus død forgieves?».²⁷² De påpekte at denne nye læren om arvesynden var radikal, og enkelte prester tok til orde for å brenne den nye katekismen.²⁷³ Her er det ulike konseptualiseringer av sjelens oppbygning som møtes, og måtene de skal ledes mot frelsen blir derfor et teologisk stridsspørsmål.

Egenkjærlighet ble i den tidlige opplysning diskutert av Rousseau. For Rousseau stod ikke egenkjærligheten for forfengelig og hovmot slik den hadde blitt miskjent tidligere.²⁷⁴ Han trekker opp et skille mellom amour de soi og amour propre. På norsk kan vi oversette disse med egenkjærlighet og selvelsking. Også Pontoppidan operer med to former for egenkjærlighet. «en u-ordentlig og syndig Maade» og en «ordentlig og u-skyldig Egen-Kierlighed».²⁷⁵ Det positive selvforholdet som Pontoppidan fremsetter brøt med den gamle ortodoksien tanke om arvesynden.

I utviklingen av sosialfilosofien har det blitt pekt på en rekke ulike anerkjennelsesparadigmer som dels tar utgangspunkt i den sosiale konteksten, men med hovedvekt på den filosofiske betydningen av fenomenet anerkjennelse. I 2016 utga Risto Saarinen *Recognition and Religion*, her blir anerkjennelse i den kristne moraltradisjonen sporet tilbake til Augustins morallære. Saarinen gir her et alternativ til Honneths synkrone

---

²⁶⁹ Bredsdorff, *Den brogede oplysning*, 78–91.

²⁷⁰ Horstbøll, *Læsning til salighed, oplysning og velfærd: Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 1700 og 1800-tallet*, 129–34.

²⁷¹ Rørdam, «Præsten Niels Tøxen», 407.

²⁷² «Breve fra striden om katekismusforklaringen 1742–48» i Brorson, *Visitatsberetninger og breve*, 375.

²⁷³ Horstbøll, «Pietism and the Politics of Catechisms», 134–36; Neiiendam, *Erik Pontoppidan*, 2:265.

²⁷⁴ Neuhausser, *Rousseau's Theodicy of Self-Love*.

²⁷⁵ Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, spørsmål 142–44.

studie av det moderne anerkjennelsesbegrepets konfigurasjon i den moderne vestlige filosofihistorien.²⁷⁶ Svein Jåvold knytter denne læren opp mot utviklingen av anerkjennelsen i vestlig filosofihistorie og utskiller en rekke ulike anerkjennelsesparadigmer. Det rousseaultske anerkjennelsesparadigmet er tett knyttet opp mot egenidentifikasjonen og tilknytningen. Her blir med andre ord anerkjennelse sett på som en formell prosess, der anerkjennelsen er asymmetrisk og danner grunnlag for det Peter Henningsen har kalt en emulasjonskultur. Pontoppidans anerkjennelsesparadigme ble allikevel praktisert gjennom puggets virkning mot sjelen.

Sammenfatning

I beretningene om konfirmasjonen og konfirmasjonspraksisene i det gamle samfunn blir det gjerne fremsatt argumenter om at verdsettelsen og anerkjennelsen av sognebarna ikke skjedde etter deres gudskunnskap, men tvert imot at øvrigheten kjøpte seg frem. Kontrastert med standssamfunnets inndelinger er slike beretninger kuriøse. Bondeadelen, og storbøndene hadde lenge vært kjent som kirkepatroner og deres gaver til kirken er veldokumentert i både kirkebøker og bevart kirkeinventar. Kirkerommet var samtidig et rom for fremvisning av økonomisk, sosial og med konfirmasjonen også religiøs kapital. I beretningene om konfirmasjonstjenestens anordning er det to ulike prinsipper for anerkjennelse som møtes – en meritokratisk og en som bygger på trestandslærens gudgitte orden. Konfirmasjonenes innføring var allikevel ikke et brudd med trestandslæren, men en endring innenfor dennes praksis. Anerkjenneshandlingene vendte om på anerkjennelsesordenen.

De nye fromhetsidealene snudde om på forholdet mellom presteskap og menighet. Det offentlige skriftet som hadde vært en synd, ble i større grad et nådemiddel. Pontoppidans katekisme brøt med den ortodokse læren om arvesynd. Forventningene om anerkjennelse ble inderliggjort, men samfunnsordenen manifesterte seg fremdeles fysisk. De nye pastorale idealene fremhevet subjektets indre omvendelse i tråd med den pietistiske læren. Selv om det fra prekestolen ble fremhevet et kongetroskapsbånd, var prestenes mandat forflyttet fra prekestolens formaninger og inn i hjemmene og til prestekontoret. Herfra ble en lydighetslære om nestekjærlighetens natur innprentet i et religiøst opplysningsideal.

---

²⁷⁶ Saarinen, *Recognition and Religion*.

6 Konklusjon

Hva kjennetegnet anerkjennelsen mellom den geistlige øvrigheten og allmuen under statspietismen?

I det første analysekapittelet undersøkte jeg øvrighetens dokumentpraksiser og måtene ordnet folket på. Her så jeg på problemene som hefter ved å undersøke gjensidigheten i relasjonen mellom folk og øvrighet. Folkeminnene som ble innsamlet på 1800-tallet følger sjangerkonvensjoner som vender om på den erfarte livsverden. Samtidig er innsamlingene en del av et blikk som øvrigheten utviklet i vår periode. Ved å se på måtene presteskapet dokumenterte sine menighetslemmer, kan vi spore ikke bare hvordan blikket rettes nedover, men også hvordan øvrigheten så, og anerkjente sine undersåtter. Blikkene er her av sentral betydning. Måtene dette regimet betraktet seg selv endret seg gjennom 1700-tallet, men også hva de så under seg. Forestillingene om å lede folket mot frelsen gjennom den korrekte religionsutøvelsen ble virksom gjennom presteskapet under Christian VI's forsyn.

Gjennom prestenes nedtegnelser om allmuen ble den lokale øvrighetens blikk rettet nedover i samfunnets rekker. De normative vurderingene av tilstanden i menigheten gjennom den enkelte sjel, i deres tabellariske fremstilling ble et verktøy i statspietismens inderliggjørende program. Byråkratiseringen av katekiseringen, og konfirmasjonens formaliteter snudde om på tidligere anerkjennelsesrelasjoner kirken. Gjennom sjeleregistrene kan vi iakttå sognebarna gjennom øvrighetens kontrollerende blikk.

I kapittelet «Anerkjennelsens mellomnivå» har jeg vist hvordan vår vurdering av forholdet mellom øvrighet og folk er avhengig av å ta inn over seg de diskursive avtrykkene i kildematerialet. Bygdebøkens beretninger om gode og slemme prester er et avtrykk av geistlighetens kontrollmekanismer. Her tok jeg for meg hvordan interaksjonen mellom menighet, presteskap og biskop utviklet seg, og mønstrene i denne relasjonen. Ved å se på arenaene for samhandling og måtene klagemål ble håndtert av embetshierarkiet har jeg snudd øvrighetens blikk innover. Måtene allmuen inngikk i byråkratiets forbedring av kirkens tjenere innlemmet dem samtidig i en moralsk diskurs. Omsorgen for sjelene var avhengig av omsorgsfulle sjelehyrder, og disse hadde «kjærlige» forhold som mål til sine menigheter. Det ble samtidig viktigere å utøve en pedagogisk relasjon overfor menigheten, og visitasene ble i stor grad brukt som en reise for å utnevne skolemestre, opprette allmueskoler og å formalisere en rekke av de praksisene som allerede hadde funnet sted. Det er allikevel vanskelig å si noe definitivt om kvaliteten i relasjonen mellom «hyrdene og hjorden». Dette er ikke et problem

som er produkt av kildenes knapphet, eller mediering, men et teoretisk grunnlagsproblem. Interessen for relasjonen mellom presteskap og menighet ble institusjonalisert gjennom inspeksjonskollegiet. Vårt kildemateriale om forholdene i sognekirkene er en del av en diskurs med hyrdemakten som omdreiningspunkt.

I det siste analysekapittelet, «Anerkjennelsens makronivå», undersøkte jeg de legitime forventningene til anerkjennelse. I kirken overlapper imidlertid to forventningshorisonter. Lokale kamper om posisjoner på kirkebenker og galleriene i kirken illustrerer hvordan kamper om anerkjennelse samtidig utkjemper i det dennesidige og i det hinsidige. Gudstjenesten var en offentlig arena der samfunnets orden gjorde seg synlig. Plassene langs kirkebenkene, i koret eller på galleriene var regulert ved lov. Samtidig var denne ytre fremvisningen av makt på tilbakevei. Etter de pietistiske idealene skulle prestene helst ikke ikle seg dyre pipekrager, og den verdslige prang ble satt til side for en inderliggjøring av troen. Det er i de pedagogiske idealene og idealene for den nye borger at de legitime forventningene skifter drakt. Gjennom katekismen ble det positive selvforholdet innlært gjennom katekiseringsens pugg. Læren om arvesynd ble moderert, og et liv i salighet ble en mulighet gjennom «skriftens virkeliggjørende kraft».

Interaksjon og dominans

Historieskrivingen om forholdet mellom allmue og øvrighet under eneveldet har gjerne inntatt enten ett interaksjons- eller et dominansperspektiv. I denne oppgaven har jeg forsøkt å anvende innsikter fra begge disse perspektivene ved å kritisk drøfte hva slags interaksjon som ligger til grunn for presteskapets makt over lokalsamfunnene. Jeg har sett det formålstjenlig å anvende teoretiske innsikter fra studiet av sosial samhandling for å belyse de konkrete måtene samhandling fant sted. Det som har blitt beskrevet som «to kulturer» levde i en gjensidig betraktning. Anerkjennelse var en fremtredende interaksjonsform der folk og øvrighet omgikk hverandre, og selv om de levde i en verden i «kulturell borgerkrig», ble denne utkjempet fremfor hverandres øyne. Mitt fokus har vært på måtene presteskapet tok mål av og anerkjente menigheten. Anerkjennelse er her allikevel ikke forstått som et fenomen som ligger bakenfor kildetilfanget, men en prosess vårt kildemateriale også er et produkt av. Presteskapets nedtegnelser om allmuen var en interaksjonsform som var i stadig endring. Denne anerkjennelsen var imidlertid ikke kun en formalisering av en interaksjon som eksisterte forut for nedtegnelsespraksisene, men et produkt av disse. Ved å følge dokumentene, fra defineringen av et program, varslingen om en visitas, instruksene om dens forberedelse,

nedtegnelse av dens natur og reaksjonene i etterkant har jeg sett måtene presteskap interagererte og anerkjente folket.

Interessen for allmuen skjøt fart i den byråkratiske revolusjonen under merkantilismen og sammenfaller med statspietismens opplysningsprosjekt. Statspietismens reformprogram introduserte nye anerkjennelsespraksiser i menighetsfellesskapene. Den nye vektleggingen av den indre fromheten skjøv fokuset i kirkelivet fra liturgien og prekenen mot katekisering og handlingene, også utenfor kirken. Her må konventiklene og husbesøkene ses i sammenheng med nye måter å overvåke sognebarna på. Gjennom sjeleregistrene fikk øvrigheten større kontroll med menigheten, og her ble nye sider av undersåttene vektlagt. Oppmerksomheten mot den rette troen ble forskjøvet ut av syne, og i visitasberetningene er det den virksomme troen som er undersøkelsesobjekt.

Det historikere vekselvis har betegnet som en sivilisering eller disiplinering var under statspietismen et uttalt prosjekt. Disiplineringen av allmuen og statens sivilisering var prosesser med vekselvirkninger på hverandre. I den tidlige opplysningen var dikotomien lys–mørke allerede etablert, og her fikk det en tydelig reformatorisk appell gjennom «det papistiske Mørke».²⁷⁷ Det går tydelig frem av kildematerialet at menigheten var et virksomt kollektiv. Folk og øvrighet interagererte, men denne interaksjonen var allikevel preget av hierarkiske mønstre. Visitasen hadde siden reformasjonen vært et kontrollmiddel for kirken, og under statspietismen ble denne kontrollen utvidet til menighetens fromhet og relasjon til lokalgeistligheten.

Mellom sivilisering og disiplinering

En anerkjennelsesrevolusjon i den tidlige opplysning?

Fremveksten av maktstaten på 1600-tallet, gjennom nye disiplineringverktøy og dens oppløsning ved fremveksten av opplyste siviliserte borgere har vært et hovedtema i historieskrivingen om tidlig nytid. Historikere har beskrevet dette som en disiplinerings- og siviliseringsprosess. Et tema som imidlertid har vært lite belyst er måtene øvrigheten tok mål av og interagererte med sine undersåtter i det daglige. Prestene var embetsmenn, og deres midler til oppdragelse av allmuen ble under statspietismen raffinert gjennom kirkebyråkratiets vektlegging av katekisering og innprentingen av katekismen frem mot konfirmasjonen.

Menighetsfellesskapet gjennomgikk store endringer gjennom tidlig nytid. Presteskapets rolle som forvaltere av det hellige hadde i reformasjonshundreåret manifestert

---

²⁷⁷ Se den første noten.

seg gjennom makten til å bannlyse og utvise menighetslemmer fra det hellige fellesskap. Under statspietismen ble tilgangen til alterets sakrament ritualisert gjennom konfirmasjonen, og ensrettingen av konfirmasjonsundervisningen ble ettersett av biskopene og det fremvoksende kirkebyråkratiet. Samtidig med vektleggingen av den inderliggjorte religionen, ble fokuset forskjøvet mot forargerlige handlinger. Individene skulle selv komme frem å skrifte for sin sjelesørger, og presteskapet regjerte gjennom undersåttenes forpliktelser til fellesskapet.

Denne anerkjennelsesrevolusjonen var kun mulig gjennom nye institusjonaliserte former for anerkjennelse. Oppdagelsen av folket og oppdragelsen av ungdommen var nært forbundet sammen. I det vi tenker på som den private sfæren, i familien, var presten et verktøy som lå tilgjengelig for allmuen. I tidlig moderne tid grep stendene inn i hverandres sfærer, og presten regjerte som hyrde over flokken inn i de nære relasjonene. Menighetens forventningshorisont gjennomgikk en anerkjennelsesrevolusjon der sjelens grunnleggende bestanddeler ble forvaltet av deres sjelehyrder.

Kilder

Trykte:

- Brorson, Hans Adolph. *Visitaseretninger og breve*. Redigert av L. J. Koch. København: Lohse, 1960.
- Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685–1985*. Sabro: Udvalget for konvent for kirke og teologi, 1985.
- Eventyr og sagn*, IKOS, Universitetet i Oslo.
- Fæhn, Helge. *Betænkninger fra geistligheden i Norge om kirkeordinansen 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687: foranlediget av planene om å revidere kirkelovene 1631-1753*. Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1985. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007071701017.
- Hersleb, Peder. *Epistola Pastoralis, eller En venlig og velmeent Erindrings- og Opmuntrings-Skrivelse, til det vel-ærværdige, hæderlige og vel-lærde Præsteskab udi Aggershuus Biskops-Dømme*. København: Det kongelige Vajsenhus, 1737. URN:NBN:no-nb_digibok_2020102848510
- . *Herslebs kirkeritual og pietismen*, red. P. G. Lindhardt. København: Akademisk forlag, 1986.
- . *Biskop Peder Herslebs visitasbok: Gudbrandsdals prosti 1733-1736*. Lillehammer: Dølaringen boklag, 1992.
- . «Biskop Peder Herslebs embedsskrivelser til Akershus Stifts Geistlighed. Med en Levnetsbeskrivelse over Forfatteren». 1731–38. Trykt i Andreas Faye, *Theologisk Tidsskrift for den Evangelisk-Lutherske Kirke i Norge* 8, (1865): 1–130.
- Historiske samlinger og studier I-IV (1891-1902)*, ved Holger Rørdam. *Holbergskrifter.dk*.
- Kirkehistoriske Samlinger*, 3r., V.; 4r., III; 5r. I–VI (1884–1913).
- Norge i 1743, I–III*, ved Kristin M. Røgeberg. Oslo: Solum, 2003–2005.
- Pontoppidan, Erik. *Biskop Pontoppidans brevbok 1751-53*, red. Gina Dahl. Bergen: Kapabel, 2019.
- . *Erik Pontoppidan: studier og bidrag til pietismens historie, I–II*, ved Michael Neiiendam. København: G.E.C. Gads forlag, 1930–33.
- . *E. Pontoppidans Fejekost: til at udfejje den gamle surdejg eller de i de danske lande tiloversblevne og her for dagen bragte levninger af saavel hedenskab som papisme*, ved Jørgen Olrik. København: Det Schønbergske forlag, 1923.
- . *Collegium Pastorale Practicum: Pontoppidans pastoralteologi*. Oslo: Luther Forlag, 1986. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015061048066.
- . *Sandhed til Gudfryktighed: Udi En eenfoldig og efter Meulighed kort, dog tilstrekkelig Forklaring over Sal. Doct. Mort. Luthers Liden Catchechismo, Indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og giøre*. København: Vajsenhuset, 1737. Ny utg. Tønsberg: Det evangelisk-lutherske kirkesamfunn, 1996. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008073000059.
- Schou, Jacob Henric, Norge, og Danmark. *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne: tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu giældende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge : forsynet med et alphabetisk Register. 3: Som indeholder K. Christian VI Frr. fra 1730 til 1746. Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne. 2. Udg.* København:

København : Breum, 1795-1850, 1795. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014050824016.

Wessel–Berg. *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660-1813. Første Bind. 1660-1746*. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008111103067.

———. *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660-1813. Andet Bind. 1746-1780*. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008100703002.

Utrykte:

Digitalarkivet (DA). *Sjeleregistre*.

https://www.digitalarkivet.no/search/sources?s=sjeleregister&from=&to=&archive_key=

DA. Generalkirkeinspeksjonskollegiet. *Generalkirkeinspeksjonskollegiets hovedprotokoll*. <https://media.digitalarkivet.no/db/browse?archives%5B%5D=6028>.

———. *Diverse saker*. <https://media.digitalarkivet.no/db/browse?archives%5B%5D=6028>.

———. *Protocoll over alle indkomne Brefve, Relationer og andre Documenter*. <https://media.digitalarkivet.no/db/browse?archives%5B%5D=6028>.

———. *Kopibøker 1737–1750*.

<https://media.digitalarkivet.no/db/browse?archives%5B%5D=6028>.

Riksarkivet (RA): EA–3026, *Visitaseretninger*.

Litteraturliste

Alm, Mikael. «Predikstolens gemenskaper under 250 år». *Historisk Tidskrift (Sverige)* 129, nr. 3 (30. september 2009): 544–50. http://www.historisktidskrift.se/fulltext/2009-3/2009_3_544-550.htm.

Amundsen, Arne Bugge. «'Fromme Borgeres Vindskibelighed og Dyd'. Perspektiver på konfirmasjonens sosialhistorie frem mot siste århundreskifte». I *Konfirmasjonen i går og i dag: festskrift til 250-års jubileet 13. januar 1986*, redigert av Brynjar Haraldsø, 242–64. Oslo: Verbum, 1986. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008060304071.

———. «Med overtroen gjennom historien. Noen linjer i folkloristisk faghistorie 1730-1930». I *Hinsides: folkloristiske perspektiver på det overnaturlige*, redigert av Siv Bente Grongstad, Ole Marius Hylland, og Arnfinn Pettersen, 13–49. Oslo: Spartacus, 1999. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008092604038.

———. *Norsk fritenkerhistorie 1500-1850*. Oslo: Humanist forl, 2001.

Andersen, Arvid Evjen. «Problembarn 1741-1771 : en undersøkelse av de ulydige barna på Christiania tukthus og forholdet mellom stat og hushold i relasjon til hustukten», Masteroppgave i historie, 2005. <https://www.duo.uio.no/handle/10852/23501>.

Anthony J. La Vopa. *Grace, Talent, and Merit: Poor Students, Clerical Careers, and Professional Ideology in Eighteenth-Century Germany*. Cambridge: University Press, 1988.

Apelseth, Arne. *Den låge danninga: skriftmeistring, diskursintegrering og tekstlege deltakingsformer 1760-1840*. Norbok. Bergen: Universitetet i Bergen, Det historisk-filosofisk fakultet, Nordisk institutt, 2004. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016111748001.

———. «Tvang til skrift og vilje til tekst: lesehistoria som problemfelt». *Årbok for norsk utdanningshistorie* 24 (2007): s. 126-167.

Appel, Charlotte. «Printed in Books, Imprinted on Minds». I *Religious Reading in the Lutheran North: Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture*, redigert av Morten Fink-Jensen og Charlotte Appel, 70–87. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publ, 2011.

———. *Værdige gæster ved herrens bord. Sognepræstenes rolle i administrationen af skriftemål og altergang efter reformationen*. Redigert av Henning Laugerud og Arne Bugge Amundsen. *Religiøs tro og praksis i den dansk-norske helstat fra reformasjonen til opplysningstid ca. 1500-1814*. Bergen: Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier, [Universitetet i Bergen, 2010. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014121108018.

Aronsson, Peter. *Bönder gör politik: det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850*. Bd. 72. Bibliotheca historica Lundensis (trykt utg.). Lund: University Press, 1992.

- Asdal, Kristin, og Hilde Reinertsen. *Hvordan gjøre dokumentanalyse: en praksisorientert metode*. 1. utgave. Oslo: Cappelen Damm akademisk, 2020.
- Bach-Nielsen, Carsten. *Fra jubelfest til kulturår: danske reformationsfejringer gennem 400 år*. Aarhus: Universitetsforlag, 2015.
- Balling, J. L. *Den nordiske kirkes historie*. 4. omarbejdede udg. København: Nyt nordisk forlag, 1979.
- Banning, Knud. «Det kateketiske selskab i København 1738–1745». *Kirkehistoriske Samlinger*, 1976, 107–21.
- Bjerkås, Ola. *Preste- og prostearkiver: en brukerveiledning. Norbok*. Skriftserie (Riksarkivet (Norge) : trykt utg.) 4. Oslo: Riksarkivaren, 1997. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008121604101.
- Bjerkås, Trond. «‘Christendom henhører ikke til udvortes Tvang’: Kirketuktens avskaffelse og eneveldets styringsmentalitet». I *Eneveldet før undergangen: politisk kultur i Norge 1660-1814*, redigert av Trond Bjerkås og Knut Dørum, 218–45. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2017.
- . «Et nytt blikk på befolkningen? - Om 1723-matrikkelens konsekvenser og årsakene til dens fall». *Heimen*, nr. 2 (2014): 126–43.
- . *Fra tilskuer til deltager? offentlig deltagelse i Norge i overgangen mellom enevelde og konstitusjonelt styre*. Doktoravhandling ved NTNU 2016, 29. Trondheim: NTNU, 2016.
- Bredsdorff, Thomas. *Den brogede oplysning: om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur*. København: Gyldendal, 2003.
- Bregnsbo, Michael. *Folk skriver til kongen: supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet : en kildestudie i Danske Kancellis supplikprotokoller*. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1997.
- . *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen: danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750-1848, belyst ved trykte prædikener : en politisk-idéhistorisk undersøgelse*. Bd. 15. Danish humanist texts and studies. København: Det Kongelige Bibliotek Museum Tusulanums Forlag, 1997.
- Brenna, Brita. «Erik Pontoppidans natur: Mellom orden og under». *Arr*, nr. 1–2 (2005): 87–100.
- Brosman, Catharine Savage. «Theories of Collectivities in Sartre and Rousseau». *South Central Review* 2, nr. 1 (1985): 25–41. <https://doi.org/10.2307/3189408>.
- Burke, Peter. *Popular Culture in Early Modern Europe: Peter Burke*. New York: Harper & Row, 1978. <http://hdl.handle.net/2027/heb.00020>.
- . *The Historical Anthropology of Early Modern Italy: Essays on Perception and*

Communication. Cambridge: University Press, 1987.

Clausen, H.P. «Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser». *Kirkehistoriske Samlinger* 7r., nr. bd. VI (1968): 137–67.

Cronberg, Marie Lindstedt. *Synd och skam: ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*. Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet, 1997.

Dahl, Gina. «Konfirmasjonen i gamle dager – tvang eller tilpasning? Kirkebøkene forteller». *Prismet*, nr. 1–2 (2017): 77–93. <https://doi.org/10.5617/pri.4766>.

Delumeu, Jean. *Sin and Fear: The Emergence of the Western Guilt Culture, 13th-18th Centuries*. Oversatt av Eric Nicholson. New York: St. Martin's Press, 1990.

Døssland, Atle. «I kvar si verd?» *Heimen* 58, nr. 01 (2021): 8–33. <https://doi.org/10.18261/issn.1894-3195-2021-01-03>.

Eliassen, Knut Ove. *Foucaults begreper*. Oslo: Spartacus, 2016.

Englund, Peter. *Poltava: fortellingen om en hærs undergang*. Oversatt av Trond Berg Eriksen. Oslo: Cappelen Damm, 2013. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2018062707081.

Eriksen, Anne. *Topografenes verden: fornminner og fortidsforståelse*. Oslo: Pax, 2007. [https://www.nb.no/search?q=oaiid:"oai:nb.bibsys.no:990707351824702202"&mediatype=bøker](https://www.nb.no/search?q=oaiid:).

Fladby, Rolf, Harald Winge, og Norsk lokalhistorisk institutt. *Den Eldste matrikkelen: en innfallsport til historien : skattematrikkelen 1647. Norbok*. 2. utg. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt (trykt utg.) nr. 7. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt, 1991. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008062304016.

Foucault, Michel. *Forelesninger om regjering og styringskunst*. Oversatt av Iver B. Neumann. *Norbok*. Cappelen's upopulære skrifter, Ny rekke 42. Oslo: Cappelen akademisk, 2002. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013102405037.

———. *Seksualitetens historie: 1 : Viljen til viten*. Bd. 1. Oslo: EXIL, 1999. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008101004099.

Fulsås, Narve. *Kva er gale med det historiske kjeldeomgrepet? Ein kritikk av kjeldekritikken*. *Historisk Tidsskrift*. Bd. 80. Oslo: Universitetsforlaget, 2001. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digittidsskrift_2015071082050_001.

Furuhagen, Björn. *Berusade bönder och bråkiga båtsmän: social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*. Kulturhistoriskt bibliotek. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1996.

Fæhn, Helge. *Gudstjenestelivet i Den norske kirke: fra reformasjonstiden til våre dager*. *Norbok*. Oslo: Universitetsforlaget, 1994. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013061805119.

Greenshields, Malcolm. «An introduction to the pastoral visit project: Between two worlds, 1560–1720». *Proceedings of the Annual Meeting of the Western Society for French History* 14 (1987): 53–60.

Gulbrandsen, Birger. *Nattverden i norsk kirkeliv. Norbok*. Bibliotheca Norvegiæ sacræ (trykt utg.) 17. Oslo: Dybwad, 1948. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008060304017.

Gundersen, Trygve Riiser. «Memory and Meaning: The Haugean Revival (1796-1804) and Its Place in the History of Reading». I *Religious Reading in the Lutheran North: Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture*, redigert av Morten Fink-Jensen og Charlotte Appel, 159–90. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publ, 2011.

Gustafsson, Harald. *Political Interaction in the Old Regime: Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*. Bd. 6. Publikation (Centralmakt Och Lokalsamhälle - Beslutsprocess På 1700-Talet : Trykt Utg.). Lund: Studentlitteratur, 1994.

Habermas, Jürgen. *Borgerlig offentlighet: dens fremvekst og forfall : en undersøkelse omkring et av det borgerlige samfunns grunnbegreper*. Oversatt av Elling Schwabe-Hansen, Helge Høibaaten, og Jon Øien. *Norbok*. Bokklubbens kulturbibliotek. Oslo: De norske bokklubbenene, 2005. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2011062808128.

Hagesæther, Olav. *Norsk preken fra Reformasjonen til omlag 1820: en undersøkelse av prekenteori og forkynnelse. Norbok*. Oslo: Universitetsforlaget, 1973. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2012012308180.

Halle, Maria. «‘Her er Qvindfolkene meget drivtige’ : topografenes syn på markedsrettet arbeid og forbruk i Norge og Sverige 1750-1800», 2009. <https://www.duo.uio.no/handle/10852/23775>.

Hammer, Erlend. «Folk, prest og domkapittelrett i Osloe oc Hammers sticter på begynnelsen av 1600-tallet», 2002. <https://www.duo.uio.no/handle/10852/23561>.

Hansen, Jan-Erik Ebbestad, red. *Norsk tro og tanke. B. 1: 1000-1800. Norsk tro og tanke*. Oslo: Oslo] : Tano Aschehoug, 1998-2001, 1998. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010081022005.

Haraldsø, Brynjar. «Konfirmasjonen i Den norske kirke i 250 år. En historisk oversikt». I *Konfirmasjonen i går og i dag: festskrift til 250-års jubileet 13. januar 1986*, redigert av Brynjar Haraldsø, 14–46. Oslo: Verbum, 1986. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008060304071.

Harold Mah. «Phantasies of the Public Sphere: Rethinking the Habermas of Historians». *The Journal of Modern History* 72, nr. 1 (2000): 153–82. <https://doi.org/10.1086/315932>.

Hauge, Hans Nielsen. *Betragtning over Verdens Daarlighed: forfattet i fem Capitler. Norbok*. Andet Oplag, Rettet med tillagte Forbedringer / af Autor. Bergen: Trykt hos R. Dahls Efterleverske, 1798. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016101926006.

Heidegren, Carl-Göran. *Anerkendelse: kort og godt*. Fredriksberg: Samfundslitteratur, 2010.

———. «'Den förvirring som går under namnet opplysning' Idehistorisk inledning». I *Vad är opplysning?: Kant, Foucault, Habermas, Mendelssohn, Heidegren*, redigert av Brutus Östling, 2. oppl., 7–25. Samhällsvetenskapligt klassikerbibliotek. Stockholm: Symposion, 1992.

Helgheim, Johannes. «Biskop Peder Herslebs arbeid med sjeleregister». *Norsk pedagogisk tidsskrift* 64 (1980): 350–52. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitalidsskrift_2014120182128_001.

———. «Sjeleregister som kjeldemateriale». *Heimen* 17, nr. 5 (1978): 269–75. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitalidsskrift_2017012680005_005.

Helweg, Ludvig. «Den danske Kirkes Historie efter Reformationen. 1». I *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*, 2. omarb. Udg. Kjøbenhavn: Kjøbenhavn : Forlagt af C.G. Iversen, 1857-1883, 1857. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008112003012.

———. «Den danske Kirkes Historie efter Reformationen. 2». I *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*. Kjøbenhavn: Kjøbenhavn, 1851-1855, 1855. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010021603015.

Henningsen, Peter. *I sansernes vold: bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark : 1*. Bd. 1. Auning: Landbohistorisk Selskab, 2006.

———. *I sansernes vold: bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark : 2*. Bd. 2. Auning: Landbohistorisk Selskab, 2006.

Hermansen, Karsten. *Kirken, kongen og enevælden: en undersøgelse af det danske bispeembede 1660-1746*. Odense: Syddansk Universitetsforl, 2005.

———. *Kirke-ritualet og pietismen: biskop Peder Herslebs betænkning over Danmarks og Norgis Kirke-Ritual af 1685*. København: Akademisk forlag, 1986.

Herstad, John. *Del I Bispelistene som kilde til eldre norsk befolkningsstatistikk*. *Heimen*. Bd. 16. Trondheim: Landslaget for lokalhistorie, 1975. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitalidsskrift_2015061682021_001.

———. *Del II Bispelistene som kilde til eldre norsk befolkningsstatistikk*. *Heimen*. Bd. 16. Trondheim: Landslaget for lokalhistorie, 1975. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitalidsskrift_2015061682022_001.

Hodne, Bjarne. *Nasjonalkultur og nasjonal identitet*. Redigert av Knut Aukrust og Anne Eriksen. *Kunnskap om kultur: folkløriske dialoger*. Oslo: Novus forl., 1999. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010042608142.

Holm, Edvard. *Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720-1814)*. B. 2: *Under Kristian VI (1730-1746)*. *Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720-1814)*. Kjøbenhavn:

Kjøbenhavn : Universitetsboghandler G.E.C. Gad, 1891-1912, 1894.
https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014041524008.

Honneth, Axel. «Grounding Recognition: A Rejoinder to Critical Questions». *Inquiry* 45, nr. 4 (2002): 499–519. <https://doi.org/10.1080/002017402320947577>.

———. *Recognition: A Chapter in the History of European Ideas*. The Seeley Lectures. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. <https://doi.org/10.1017/9781108872775>.

———. *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge: Polity Press, 1995.

Horstbøll, Henrik. *Læsning til salighed, oplysning og velfærd: Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 1700 og 1800-tallet*. Redigert av J. Peter Burgess. *Den Norske pastorale opplysning: nye perspektiver på norsk nasjonsbygging på 1800-tallet*. Oslo: Abstrakt forl., 2003. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2011062305015.

———. «Pietism and the Politics of Catechisms: The Case of Denmark and Norway in the Eighteenth and Nineteenth Centuries». *Scandinavian Journal of History* 29, nr. 2 (2004): 143–60. <https://doi.org/10.1080/0346875041000622>.

Hyvik, Jens Johan. *Tokulturlæra i norsk historie*. Utsyn og innsikt. Oslo: Samlaget, 2016.

Haanes, Vidar L. «Hvad skal da dette blive for prester?»: *presteutdanning i spenningsfeltet mellom universitet og kirke, med vekt på modernitetens gjennombrudd i Norge*. *Norsk-amerikansk*. KIFO perspektiv (trykt utg.) nr 5. Trondheim: Tapir, 1998. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2017061207069.

Imsen, Steinar, og Harald Winge. *Norsk historisk leksikon: kultur og samfunn ca. 1500-ca. 1800*. *Norbok*. 2. utg. Oslo: Cappelen akademisk forl., 1999. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008101304141.

«Introduktion til naturens og folkerettens kundskab (moderne dansk retskrivning) 'bd1chap4'». Åpnet 5. april 2021. http://holbergsskrifter.no/holberg-public/view?query=Om+m%C3%A5den+at+procedere+i+den+naturlige+frihed&docId=NF%2FNF_mod.page&chunk.id=bd1chap4&toc.id=bd1&toc.depth=1&show.second=orig#hit-1.

Jakobsen, Rolv Nøtvik. «Politikmakeren. Dannelsen av det profesjonelle byråkrati og Holbergs 'Den Politiske Kandestøber'». I *Europæisk litteratur 1500-1800: Staten, fra utopi til bureaukrati*, redigert av Knut Ove Eliassen, Helge Jordheim, og Tue Andersen Nexø, 2:159–78. Aarhus: Universitetsforlag, 2015.

Jens Nilsson, og Yngvar Nielsen. *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*. *Norbok*. Ed: Carl Zakariasson, 1981. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013101408066.

Jensen, F. Elle. *Pietismen i Jylland: Studier over jydske Menighedstilstande, særlig paa Landet, omkring Midten af det 18. Aarhundrede*. Bd. Nr. 5. Teologiske studier. København:

Gad, 1944.

Johnsen, Emil Nicklas. *I Klios forgård: forfatterroller, offentlighet og politisk evaluering i Niels Ditlev Riegels' (1755-1802) historieskriving*. Oslo: Universitetet i Oslo, Det humanistiske fakultet, 2019.

Kafka, Ben. «The Demon of Writing: Paperwork, Public Safety, and the Reign of Terror». *Representations* 98, nr. 1 (1. mai 2007): 1–24. <https://doi.org/10.1525/rep.2007.98.1.1>.

Kiil, Alf. *Arkivkunnskap: statsarkiva. Norbok*. Skrifter frå Landslaget for bygde- og byhistorie (trykt utg.) 3. Oslo: Universitetsforlaget, 1969. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007051400063.

Koch, Ludvig. *Kong Christian den Siettes historie*. København: Gad, 1886.

Koefoed, Nina. «Den gode kristne og den gode borger». I *Religion som forklaring?: om kirke og religion i stat og samfund: festskrift til Per Ingesman*, redigert av Nina Koefoed, Bo Kristian Holm, Sasja Emilie Mathiasen Stopa, og Per Ingesman, 213–29. Aarhus: Universitetsforlag, 2018.

———. «Sekularisering og sædelighed: Religion som politisk argument». I *Mellem religion og oplysning: sekularisering af 1700-tallets politiske og kulturelle univers*, redigert av Michael Bregnsbo, Nina Koefoed, og Jens Toftgaard Jensen, nr 105:35–51. Den Jyske historiker. Århus: Historisk Institut, Aarhus Universitet, 2004.

Kolsrud, Oluf. «Folket og reformasjonen i Noreg». I *Norske historikere i utvalg*, redigert av Steinar Supphellen og Steinar Imsen, VII:112–35. Oslo: Universitetsforlaget, 1981. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2012092705051.

Koselleck, Reinhart. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press, 2004.

———. *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Cultural Memory in the Present. Stanford, Calif: Stanford University Press, 2002.

Krefting, Ellen, Aina Nøding, og Mona Renate Ringvej. *En pokkers skrivesyge: 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*. Norbok. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2020012277046.

Krogh, Tyge. «Rationalismens syndebuk: Christian 6. og pietismen i dansk historieskriving». I *Historiens kultur: fortælling, kritik, metode*, redigert av Ning de Coninck-Smith, Mogens Rüdiger, og Morten Thing, 61–79. København: Museum Tusulanums Forlag, 1997.

Kubberud, M. *Nogle oplysninger om sognepræsterne i det samlede Totens kald efter reformationen. Schweigaardsamlingen*. Elverum: Alfarheim boghandels forl., 1897. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009042103002.

Kvalbein, Asbjørn, og Carl Fr Wisløff. *Levende pietister*. Norbok. Oslo: Lunde, 1975. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013012506220.

Kvamen, Ingolf. *Sjeleregister for Gaular*. Redigert av Olaf Hjelmeland. *Gaularsoga. II*. Gaular: Gaular sogelag, 1994. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016110248052.

Landsverk, Halvor. «Embetsmannen i norske folkeeventyr, med ei jamføring med nærskyldte eventyrtradisjonar». Oslo: HLandsverk, 1948.

Larsson, Olle. *Biskopen visiterar: den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället, 1650-1760*. Bd. 7. Skrifter (Växjö stiftshistoriska sällskap). Växjö: stiftshistoriska sällskap, 1999.

Laugerud, Henning. «En bispevisitas i Sandsvær 1595». *Langs Lågen* 22, nr. 3 (2000): 134–41.

———. *Reformasjon uten folk: det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid*. Bd. 172. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Oslo: StOlav forlag, 2018.

Laugerud, Henning, og John Ødemark. «‘Superstition’ in the Reformation Polemics of England and Denmark-Norway - and the Emergence of Folklore and Popular Religion». I *Northern European Reformations: Transnational Perspectives*, redigert av James E. Kelly, Henning Laugerud, og Salvador Ryan, 347–75. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2020.

Lindhardt, P. G. *Peder Hersleb: 1 : Studier over dansk-norsk kirke- og kulturhistorie i første halvdel af det 18. århundrede : 1689-1737*. Bd. 1. København: Gad, 1939.

Lundbye, Jørgen. *Kirkekampen i Danmark 1730-1746*. København: Det Schønbergske Forlag, 1947.

Meyer, Siri. *Visuell makt: bilder, blick og betraktere*. Norbok. Oslo: Universitetsforl., 2010. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013110405114.

Michel Duchein. «The History of European Archives and the Development of the Archival Profession in Europe». *The American Archivist* 55, nr. 1 (1992): 14–25. <https://doi.org/10.17723/aarc.55.1.k17n44g856577888>.

Montgomery, Ingun. «Pietismens etikk tilpasset eneveldets statslære». I *Arv og utfordring: menneske og samfunn i den kritiske [i.e. kristne] moraltradisjon*, redigert av Trygve Wyller og Svein Aage Christoffersen, 53–67. Oslo: Universitetsforl., 1995. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008062004082.

Mordt, Gerd. «Luksus som problem i 1743: Embetsmenneskenes syn på forbruk i den norske befolkningen i 1743». *Heimen* 47, nr. 2 (2010): 135–45. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015072082084_001.

Mykland, Liv. «Guds hus under hammeren: En studie i kirkesalget i Norge i 1720-årene». Hovedfagsoppgave i kristendomskunnskap, Universitetet i Bergen, 1976.

Nedkvitne, Arnved. *Ære, lov og religion i Norge gjennom tusen år*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2011.

- Neiiendam, Michael. *Erik Pontoppidan: studier og bidrag til pietismens historie : 2 : (1735-1764)*. Bd. 2. København: I kommisjon hos Gad, 1933.
- Neuhouser, Frederick. *Rousseau's Theodicy of Self-Love: Evil, Rationality, and the Drive for Recognition*. Oxford: University Press, 2008.
- Næss, Hans Eyvind, Tor Falch, og Norge: Justis- og politidepartementet. *For rett og rettfærdighet i 400 år: sorenskriverne i Norge 1591-1991. Norbok*. Oslo: Justisdepartementet i samarbeid med Fabritius, 1991. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007102900029.
- Nørager Pedersen, A. F. *Prædikenens idéhistorie*. København: Gyldendal, 1980.
- Oftestad, Bernt T., Jan Schumacher, og Tarald Rasmussen. *Norsk kirkehistorie. Norbok. 2. utg.* Oslo: Universitetsforl., 1993. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008010900093.
- Oppegaard, Martin Hill. *Kirketukt ved nattverden: kirketuktsreglene i Norske Lov av 1687 og rettsutviklingen frem til 1887. Norbok*. Rettshistoriske studier (trykt utg.) nr 1. Oslo: Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo, 1998. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2011021408032.
- Opsahl, Erik, Harald Winge, og Norsk historisk kjeldeskrift-institutt. *Finnemantallet 1686. Norbok*. Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1990. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010100508081.
- Paludan-Müller, C. «Dansk Historiografi i det 18de Aarhundrede». *Historisk Tidsskrift (Danmark)* 5, nr. 4 (1884): 1–188.
- Pasternack, Lawrence, og Courtney Fugate. «Kant's Philosophy of Religion». I *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, redigert av Edward N. Zalta, Spring 2020. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2020. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/kant-religion/>.
- Pedersen, Johannes. *Pietismens tid: 1699-1746 ; Oplysningstiden 1746-1799*. Bd. 5. København: Gyldendalske Boghandel, 1951.
- Petersen, Jørn Henrik. *Fra Luther til konkurrencestaten*. Bd. 529. University of Southern Denmark studies in history and social sciences. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016.
- Pleijel, Hilding. *Husandakt, husaga, husførhør och andra folkliksstudier*. Stockholm, 1965.
- . *Hustavlans värld: kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Verbum-serien. Stockholm: Verbum, 1970.
- Pollan, Brita, og Arne Bugge Amundsen. *Norges religionshistorie*. Oslo: Universitetsforl, 2005.
- Pontoppidan, Erik. *Fejekost: til at udfejje den gamle surdejjg eller de i de danske lande tiloversblevne og her for dagen bragte levninger af saavel hedenskab som papisme : 1736*.

Bd. 27. Danmarks folkeminder. København: Schönbergske forl, 1923.

———. *Sannhet til gudfryktighet: forklaring over Martin Luthers lille katekisme*. Norbok. Ny rev. og Fornorsket utg. Tønsberg: Det evangelisk-lutherske kirkesamfunn, 1996.
https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008073000059.

Reeh, Tine Ravnstad-Larsen. «Forord». I *Religiøs opplysning: studier over kirke og kristendom i 1700-tallets Danmark-Norge*, redigert av Tine Ravnstad-Larsen Reeh, 3:7–9. Kirkehistoriske Samlinger. København: Selskabet for Danmarks kirkehistorie, 2017.

Reitzel–Nielsen, Erik. «Nogle bidrag til generalkirkeinspektionskollegiets historie». *Kirkehistoriske Samlinger* 7r., nr. b. V (1965): 496–553.

Rian, Øystein. «Den frie og stolte norske bonden: Myter og realiteter». I *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550-1750*, redigert av) Harald Winge, 27:214. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt (trykt utg.). Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt, 1992.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2012092406076.

———. «Embetsmennene som observatører. Likheter og forskjeller i engasjement og holdninger». *Heimen* 47, nr. 2 (2010). https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2015072082084_001.

———. *Embetsstanden i dansketida*. Utsyn & innsikt. Oslo: Samlaget, 2003.

———. «Hvorfor var det ikke nordmennene som forlot Fredrik 6». *Historisk Tidsskrift*, nr. 1 (2014): 9–33.

———. *Maktens historie i dansketiden*. Bd. nr 68, juni 2003. Rapportserien (Makt- og demokratiutredningen 1998-2003 : trykt utg.). Oslo: Makt- og demokratiutredningen 1998-2003, 2003.

———. *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814*. Oslo: Universitetsforlaget, 2014.
[https://www.nb.no/search?q=oaiid:"oai:nb.bibsys.no:991434409934702202"&mediatype=bøker](https://www.nb.no/search?q=oaiid:).

Riegels, N. D. *Forsøg til Femte Christians Historie som en Indledning til Fjerde Friderichs ved Etatsraad Høyer. Schweigaardsamlingen*. Kiøbenhavn Trykt hos Directeur P.M. Høpffner, 1792. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014011328001.

Riegels, Niels Ditlev. *Christian den Siettes Levnetsbeskrivelse*. Kiøbenhavn, 1798.

Rørdam, Holger Fr. «Præsten Niels Tøxen i Verst, Orthodoxyens Ridder i Pietismens Tid». *Kirkehistoriske Samlinger* 5, nr. 1 (1903): 407–80.

Sabean, David Warren. *Power in the Blood: Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*. Cambridge: University Press, 1984.

Sachs, Michael. *En Liden Aandelig Spørsmåals Bog, sammendragen aff den Hellige Scrifft*,

vdi huilcken ere forfattede de allerlystigste Spørmaal met deris der til beskickedede Giensuar Om Gud, om Verdens Skabelse, om Englene, om Diefflene, om Menniskene, oc om alle andre Creatur oc Jordens Vext Enfoldige Folck oc Ungdommen gantske fornøden, nyttig oc lystig at læse. Kiøbenhaffn: Prentet i aff Henrich Waldkirch, 1626. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014102226005.

Sandmo, Erling. *Et opplyst og stridbart folk*. Redigert av E. B. Johnsen og Trond Berg Eriksen. *Norsk litteraturhistorie: sakprosa fra 1750 til 1995. B. 1: 1750-1920*. Oslo: Oslo : Universitetsforl., cop. 1998, 1998. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009041404041.

———. «Men kildene lever: Noen betraktninger omkring den nye kulturhistoriens kildebruk». I *Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 9.-13. august 2001: 3 : Mod nye historier*, redigert av Carsten Tage Nielsen, Dorthe Gert Simonsen, og Lene Wul, nr 49:68–82. Skrifter (Jysk Selskab for Historie). Århus: Universitetsforl, 2001.

———. *Michel Foucault som maktteoretiker*. Redigert av Fredrik Engelstad. *Norbok*. Oslo: Ad notam Gyldendal, 1999. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008082604031.

———. *Mordernes forventninger: kriminalitetshistoriske essay*. *Norbok*. Oslo: Universitetsforl., 1998. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009042800073.

———. *Peter Aronsson: Bönder gör politik. Historisk Tidsskrift*. Bd. 72. Oslo: Universitetsforlaget, 1993. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2015062682190_001.

———. «Sosial kontroll og konflikthåndtering i førindustriell tid. Domstolene som arena for interaksjon ca. 1550-1850. En nordisk bibliografi». I *Rapporter. 2: Normer og sosial kontroll i Norden ca 1550-1850 : domstolene i samspill med lokalsamfunnet : rapport 2*, redigert av Kåre Tønnesson og Sølvi Sogner, 159–71. Oslo: Oslo : IKS, Avdeling for historie, Universitetet i Oslo, 1994- ., 1994. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2012102306102.

———. *Voldssamfunnets undergang: om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*. *Norbok*. Det Blå bibliotek. Oslo: Universitetsforl., 1999. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015021808343.

Sandvik, Hilde. «Hedre din far og din mor. Om lydighet og det fjerde budet i praksis i tidlig nytid». I *Den Rianske vending: festskrift i anledning professor Øystein Rians 70 årsdag 23. februar 2015*, redigert av Finn-Einar Eliassen, Bård Frydenlund, Kai Østberg, og Erik Opsahl, 307–20. Oslo: Novus, 2015.

Schaanning, Espen. «Fra sjelesorg til sjelsgranskning – Prestens rolle i Botsfengslet». *Kirke og Kultur* 112, nr. 03 (2007): 272–87. https://www.idunn.no/kok/2007/03/fra_sjelesorg_til_sjelsgranskning_-_prestens_rolle_i_botsfengslet.

———. «Om å bruke Foucault: Fire metodestrategier». I *Grep om fortiden: perspektiver og metoder i idéhistorie*, redigert av Ellen Krefting, Espen Schaanning, og Reidar Aasgaard, 87–100. Oslo: Cappelen Damm akademisk, 2017.

———. «Pedagogikkens tilsynelatende paradoks». *Arr* 33, nr. 1 (2021).

Seierstad, Andreas. «Presten i norsk folketradisjon». *Norvegia Sacra* 1925 (1925): 97–144.

Seip, Jens Arup. «Teorien om det opinonsstyrte enevelde». *Historisk Tidsskrift* 38 (58 1957): 397–463. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2015071382092_001.

Seip, Karen Arup. «-ingen Riddher eller god Mand skal haffue mer end try Par Kledher aff Silke-»: *adelig sosialt demonstrativt forbruk i 1500-tallets Danmark-Norge*. Oslo: Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, 2016. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2020082707507.

Skovmose, Kristian R. «Betænkninger over Danmarks og Norgis Kirke-Ritual af 1685 fra Aalborg stifts geistelighed, 1735». *Kirkehistoriske Samlinger*, 1991, 117–28.

Sprauten, Knut. «‘Du som er iblant kronede hoder, den deiligste.’ Om rang, titler og høflighetsfraser på 1600- og 1700-tallet». I *Den Rianske vending: festskrift i anledning professor Øystein Rians 70 årsdag 23. februar 2015*, redigert av Finn-Einar Eliassen, Bård Frydenlund, Kai Østberg, og Erik Opsahl, 251–71. Oslo: Novus, 2015.

Steen, Sverre, og Vigdis Jacobsen. *Langsomt ble landet vårt eget. 1814*. 2. utg. forord av Karsten Alnæs; [Billedredaksjon: Vigdis Jacobsen. Oslo: Andresen & Butenschøn, 1996. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010050403008.

Stølen, Tomas. «Habermas Og Diskursens Anerkjennelse». *Norsk Filosofisk Tidsskrift* 46, nr. 02 (2011): 84–95. <https://www.idunn.no/nft/2011/02/art02>.

Supphellen, Steinar. *Den politiske bisp: Bartholomeus Deichman i norsk historie 1713-1730*. Trondheim: Tapir, 1989. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015102048077.

———. «Supplikken som institusjon i norsk historie: Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet». *Historisk Tidsskrift* 57, nr. 2 (1978): 152–86. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2014092382049_001.

Saarinen, Risto. *Recognition and Religion: A Historical and Systematic Study*. Oxford University Press, 2016.

Thinn, Cathrine. «Gapestokken som sanksjonsmiddel : En rettshistorisk studie om bruk av gapestokk i Hordaland i perioden 1650-1750», 2013. <https://www.duo.uio.no/handle/10852/36681>.

Thue, Fredrik W. *Historie - håndverk eller grunnleggende refleksjon? «Fortida er ikke det den en gang var. En innføring i historiefaget.» Tidsskrift for samfunnsforskning*. Bd. 36. Oslo: Universitetsforlaget, 1995. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2015020382042_001.

Tranberg, Anna. «Et blikk på menighetens kallsrett i Norge på 1600-tallet». I *Alt mellom himmel og jord: religion, prest og kirke i lokalsamfunnet*, redigert av Hans P. Hosar, 137–61. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt, 2003. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2020030488011.

Viken, Øystein Lydik Idsø. «Disputas: Nordmenn vart styrt frå preikestolen - Institutt for arkeologi, konservering og historie», 19. september 2014. <https://www.hf.uio.no/iakh/forskning/aktuelt/arrangementer/disputaser/2014/viken.html>.

———. *Frygte Gud og ære Kongen: preikestolen som politisk instrument i Noreg 1720-1814*. Oslo: Universitetet i Oslo, Det humanistiske fakultet, 2014.

———. «Tukt, tvang og tilvenning: religiøs disiplinering i Noreg i tidleg nytid». I *Den Rianske vending: festskrift i anledning professor Øystein Rians 70 årsdag 23. februar 2015*, redigert av Finn-Einar Eliassen, Bård Frydenlund, Kai Østberg, og Erik Opsahl, 321–32. Oslo: Novus, 2015.

Vårdal, Mette. *Ligesaaavel i Vadmel som i Fløiel: uformelle relasjoner mellom embedsmenn, bønder og husmenn i Vågå ca 1745-1844. Norbok*. Bergen: Universitetet i Bergen, 2018. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2020051848561.

Witoszek, Nina. *Den norske pastorale opplysning: Nytt blikk på det åndsforlatte landliv*. Redigert av J. Peter Burgess. *Den Norske pastorale opplysning: nye perspektiver på norsk nasjonsbygging på 1800-tallet*. Oslo: Abstrakt forl., 2003. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2011062305015.

Ødemark, John. «Ammestuens tale: ‘Overtro’ og ‘fabel’ i Pontoppidans Feiekost og folkloristikkens forhistorie». I *Or gamalt: Nye perspektiver på folkeminner*, redigert av Line Esborg, Kyrre Kverndokk, og Leiv Sem, CXL:11–51. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, B. Oslo: Norsk folkeminnelag, 2011.

Östling, Brutus. *Vad är upplysning?: Kant, Foucault, Habermas, Mendelssohn, Heidegren*. 2. uppl. Samhällsvetenskapligt klassikerbibliotek. Stockholm: Symposion, 1992.

Östlund, Joachim. *Lyckolandet: maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott*. Lund: Sekel, 2007.